

A Comparative Study of Historical Reports on the Bombardment of the Holy Shrine of Imam Reza (P.B.U.H) (Including the Introduction of a Newly Discovered Manuscript on the Bombardment)

Abul Fazl Hassanabadi ¹

1. Ph.D. in Local History, University of Isfahan, Isfahan, Iran: ahassanabady1@yahoo.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
July 22, 2024

In Revised Form:
October 28, 2024

Accepted:
October 29, 2024

Published Online:
May 05, 2026

The bombing of the holy shrine of Imam Reza (P.B.U.H) by the Russians on the 10th of Rabi' al-Thani, 1912, is considered a significant historical event in Mashhad. Known as the "Second Ashura," the event was commemorated for a long time and poems were composed in its memory. In this regard, the current study sought to introduce and analyze the content of a newly discovered treatise concerning the bombing of Imam Reza's shrine. To this end, the most reliable sources on this subject were identified and categorized into official sources, including documents, and unofficial sources, such as books and newspapers. Subsequently, to facilitate a comparative analysis of their content with the information in the treatise under discussion, the main topics were divided into several themes, including the types of financial and human damages, the method of attacking the shrine and the positioning of the cannons, the number of shells that hit the shrine and their locations. For each theme, the significance of the manuscript's information was clarified in comparison to other sources. The codicological structure of the treatise and its informational value were also presented separately to further emphasize the importance of its content.

The analysis of the research findings reveals that this manuscript has remained unknown until now, and its information has not been utilized elsewhere. Based on the style and manner of the information presented, the author was closely involved in the event and endeavored to provide an accurate depiction while fairly addressing its various dimensions based on personal observation and available evidence and documents. Some of the manuscript's information, such as the way the event commenced and the

Cite this The Author (s): Hassanabadi, A (2026). A Comparative Study of Historical Reports on the Bombardment of the Holy Shrine of Imam Reza (P.B.U.H) (Including the Introduction of a Newly Discovered Manuscript on the Bombardment): Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 14, Issue 1, Spring 2026, Serial Number 53 – (65- 103)-

[DOI:10.22034/farzv.2024.469116.2022](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.469116.2022)

incidents leading to the shrine being shelled, is consistent with other sources. In specific cases, such as the individuals involved, financial and human losses, the arrangement of military forces, and the method of bombardment, the treatise possesses informational value, and the sections concerning figures like Yusef Khan Herati's fate are unique.

Keywords:

Bombardment, Holy Shrine of Imam Reza (P.B.U.H), Mashhad, Astan Quds, Russia, Qajarid era.

Introduction

The bombing of the holy shrine of Imam Reza (P.B.U.H) by the Russians on the 10th of Rabi' al-Thani, 1912, is considered a significant historical event in Mashhad. Known as the "Second Ashura," the event was commemorated for a long time and poems were composed in its memory. In this regard, the current study sought to introduce and analyze the content of a newly discovered treatise concerning the bombing of Imam Reza's shrine. To this end, the most reliable sources on this subject were identified and categorized into official sources, including documents, and unofficial sources, such as books and newspapers. Subsequently, to facilitate a comparative analysis of their content with the information in the treatise under discussion, the main topics were divided into several themes, including the types of financial and human damages, the method of attacking the shrine and the positioning of the cannons, the number of shells that hit the shrine and their locations. For each theme, the significance of the manuscript's information was clarified in comparison to other sources. The codicological structure of the treatise and its informational value were also presented separately to further emphasize the importance of its content.

A review of the currently available literature indicates that books and articles have primarily focused on introducing and describing the event itself and how it occurred, with less attention paid to examining documents and validating information. This weakness is particularly evident in the composition of mixed-method research articles. Furthermore, the treatise introduced in this paper has not been the subject of any study whatsoever.

This library study employed codicological and manuscriptological indices to explore the various aspects of the treatise's significance. This treatise is part of a manuscript collection, which can be termed a *jüing* (compilation), comprising seven treatises and books from different historical periods, but only the source under discussion possesses historical content. The treatise, along with its two appendices, holds historical value regarding the incident of the shelling of the sacred shrine of Imam Reza (P.B.U.H).

The date of the manuscript's composition is not specified, and the date of its transcription cannot be regarded the same as the date of its composition. Given the contentual relevance between a poem and the treatise within the manuscript, it is highly probable that both were written at the same time. Assuming this, the poetic chronogram points to the year 1912, which can also be considered the probable date of the manuscript composition.

The analysis of the research findings reveals that this manuscript has remained unknown until now, and its information has not been utilized elsewhere. Based on the style and manner of the information presented, the author was closely involved in the event and endeavored to provide an accurate depiction while fairly addressing its various dimensions based on personal observation and available evidence and documents. Juxtaposing official and unofficial data regarding the event allows for a more precise and comprehensive perspective on the manuscript's content. Beyond the issues directly related to the event itself, it offers valuable insights into the behind-the-scenes actors, such as the presence and role of the Russians and the British in its instigation, escalation, and conclusion. Some of the manuscript's information, such as the way the event commenced and the incidents leading to the shrine being shelled, is consistent with other sources. In specific areas, such as the individuals involved, financial and human losses, the arrangement of military forces, and the method of bombardment, the treatise possesses informational value, and the sections concerning figures like Yusef Khan Herati's fate are unique.

بررسی تطبیقی گزارش‌های تاریخی دربارهٔ توپ‌بندی حرم مطهر امام رضا علیه السلام (به همراه معرفی نسخهٔ خطی نویافته دربارهٔ توپ‌بندی)

ابوالفضل حسن‌آبادی^۱

ahassanabady1@yahoo.com

۱. دکترای تاریخ محلی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	بمباران حرم امام رضا <small>علیه السلام</small> به دست روس‌ها در دهم ربیع الثانی ۱۳۳۰ ق. یکی از وقایع مهم تاریخی در مشهد به شمار می‌رود. به‌نحوی که تا مدت‌ها به‌عنوان عاشورای ثانی مراسمی برگزار و اشعاری برای آن سروده شده است. هدف این مقاله معرفی و بررسی محتوای رساله‌ای نویافته دربارهٔ بمباران حرم امام رضا <small>علیه السلام</small> است. در همین راستا ابتدا مهم‌ترین منابع موجود در این باره در ذیل منابع رسمی شامل اسناد و غیررسمی مانند کتاب و روزنامه معرفی می‌شود. در ادامه به منظور فراهم‌سازی امکان بررسی تطبیقی محتوای آن‌ها با اطلاعات رساله مورد بحث، موضوعات اصلی در چند محور، انواع خسارات مالی و جانی، نحوهٔ حمله به حرم و چگونگی استقرار توپ‌ها، تعداد گلوله‌های اصابت کرده به حرم و محل آن تقسیم و در هر قسمت اهمیت اطلاعات نسخه در قیاس با دیگر منابع مشخص می‌شود. ساختار نسخه‌شناسی رساله و ارزش‌های اطلاعاتی آن به صورت جداگانه نیز برای تأکید بیشتر بر اهمیت محتوا معرفی می‌شود. بررسی یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این نسخه تاکنون ناشناس بوده و اطلاعات آن در جایی استفاده نشده است. با توجه به شکل و شیوهٔ اطلاعات ارائه شده، نویسنده از نزدیک در جریان واقعه بوده و تلاش کرده تا ضمن ارائه تصویر دقیق، به صورت منصفانه به ابعاد مختلف آن بر اساس آنچه خود دیده و شواهد و اسناد بپردازد. برخی اطلاعات کتاب مانند نحوهٔ شروع شدن واقعه و حوادث منجر به بمباران شدن حرم با دیگر منابع مشترک است. در مواردی مانند افراد درگیر، خسارات مالی و جانی، آرایش نیروهای نظامی و نحوهٔ بمباران واجد ارزش اطلاعاتی و بخش‌هایی مانند سرانجام یوسف‌خان هراتی منحصر به فرد است.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	توپ‌بندی، حرم مطهر امام رضا <small>علیه السلام</small> ، مشهد، آستان قدس، روسیه، قاجارها.

استناد: حسن‌آبادی، ابوالفضل: (۱۴۰۵). بررسی تطبیقی گزارش‌های تاریخی دربارهٔ توپ‌بندی حرم مطهر امام رضا علیه السلام (به همراه معرفی نسخهٔ خطی نویافته دربارهٔ توپ‌بندی). فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار ۱۴۰۵، شمارهٔ پیاپی ۵۳ – (۱۰۳-۶۵).

[DOI: 10.22034/farzv.2024.469116.2022](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.469116.2022)

ناشر: بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) و مباحث مرتبط در زمره موضوعات مورد توجه در تاریخ مشهد و خراسان به شمار می‌رود و توپ‌بندی حرم یکی از مقاطع تاثیرگذار تاریخی است به‌نحوی که از آن به عاشورای رضوی ثانی یاد شده و تا مدت‌ها مراسم عزاداری بر پا می‌شده است. این واقعه معلول حوادثی در مشهد بود که از پیروزی انقلاب مشروطه شروع و بعد از استبداد صغیر و توپ‌بندی مجلس در سال ۱۳۲۶ ق. گسترش یافت و در نهایت به توپ‌بندی حرم امام رضا (علیه السلام) منجر شد. از شروع اعتراضات از محرم ۱۳۳۰ ق. تا حادثه توپ‌بندی در دهم ربیع الثانی در مشهد به مدت ۳ ماه جو ناآرامی حاکم بود و شورشیان با شعار مخالفت با مشروطه و مظاهر آن و اعلان حمایت از محمد علی‌شاه کنترل حرم و اطراف آن را در دست گرفتند (حسن‌آبادی، ۱۳۸۹: ۳). تعلل کارگزاران دولتی مانند رکن الدوله والی خراسان، منشی‌خان رئیس‌نظمیه، دخالت سفارتخانه‌های خارجی و به‌ویژه روس‌ها در حمایت پنهان و آشکار از اشرار و همراهی برخی بزرگان و علمای مشهد باعث شد تا کنترل شهر از دسترس خارج و منجر به حادثه توپ‌بندی شود (متی، ۱۳۹۹: ۲۱۶-۲۲۷).

۱-۱. پیشینه و روش پژوهش

این مقاله به دنبال تجزیه و تحلیل واقعه و بررسی علل و عوامل آن نیست و به منظور نشان دادن ارزش‌های اطلاعاتی نسخه نویافته درباره توپ‌بندی، با رویکرد انتقادی و به صورت تطبیقی به بررسی محتوای مهم‌ترین منابع در دسترس درباره توپ‌بندی حرم در چهارچوب مولفه‌هایی مانند خسارات نقدی، خسارات جانی و خسارات نقدی و جنسی، تعداد توپ‌ها محل استقرار و اصابت و در نهایت اشعار مربوط به واقعه می‌پردازد. بررسی سوابق پژوهشی نشان می‌دهد که دو کتاب حدیقه الرضویه (ادیب هروی، ۱۳۲۶) و انقلاب طوس یا تاریخ پیدایش مشروطیت ایران (همان، ۱۳۳۱) مهم‌ترین کتاب‌های نگارش یافته در این زمینه هستند. این آثار توسط ادیب هروی که از نزدیک شاهد واقعه بوده، با استفاده از مشاهدات خود و دیگران و اسناد در دسترس نوشته شده است. ستار شهوازی کتاب انقلاب طوس یا تاریخ مشروطه ایران را با مستندسازی برخی از اطلاعات آن و آوردن اسناد و مدارک مجدد بازنشر نمود (ادیب هروی، ۱۳۸۸). کتاب آشوب آخر الزمان نوشته اولیاءالله بافقی نیز که در همان زمان نگارش یافته برخی اطلاعات مفید درباره توپ‌بندی دارد (اولیاء بافقی، نسخه شماره ۷۲۸۹: مرکز نسخ خطی آستان قدس). دو کتاب تاریخ ایران (سایکس، ۱۳۹۱) و ایران در بازی بزرگ (وین، ۱۳۸۲) به خاطرات سرپرسی سایکس در زمان حضور در مشهد اختصاص دارد. به‌ویژه در کتاب بازی بزرگ به صورت مفصل به اقدامات داییژا سرکنسول روسیه و نقش وی در توپ‌بندی حرم و برخی اقدامات شورشیان پرداخته شده

است (وین، ۱۳۸۲: ۲۴۰-۲۹۰). نجف‌زاده در کتاب کنسولگری‌ها، مستخدمان و مستشاران خارجی در مشهد در قسمت توضیح اقدامات دایب‌زا سرکنسول روس در مشهد (نجف‌زاده، ۱۳۹۴: ۶۵-۷۷) و اقدامات سرپرسی سایکس به‌عنوان سرکنسول انگلیس (همان، ۱۳۹۲: ۲۶۰-۲۷۰) به ابعاد مختلف حادثه پرداخته است.

در حوزهٔ مقالات، رسول جعفریان در مقاله‌ای با عنوان «مصیبت‌نامه: سندی ادبی از حمله روس‌ها به حرم امام رضا (علیه السلام)» به معرفی محتوایی کتاب چاپ سنگی مصیبت‌نامه می‌پردازد که در آن سروده‌های چند شاعر از جمله ملک‌الشعرا بهار دربارهٔ توپ‌بندی حرم آورده شده است (جعفریان، ۱۳۷۸). وی در مقالهٔ دیگری به نام «حرکات اسلام بر باد کن دولت روس شامل گزارش‌های خبری مربوط به واقعهٔ حملهٔ روس‌ها به حرم امام رضا (علیه السلام) در دهم ربیع الثانی ۱۳۳۰» رسالهٔ کوتاه تاریخی را با عنوان وقعه دلسوز طوس اثر حسینقلی تبریزی، معرفی می‌کند تبریزی در این رساله برخی مطالب مربوط به توپ‌بندی را از روزنامه‌ها جمع‌آوری کرده است (همان، ۱۳۸۸). جعفریان در مقالهٔ دیگری با عنوان «دو قصیده دربارهٔ حملهٔ روس‌ها به امام رضا (علیه السلام)» دو قصیدهٔ شکوائیه و تشکریه سرودهٔ جلال‌الدین محمد شیرازی ملقب به جلال‌المحققین را معرفی کرده است. قصیدهٔ شکوائیه دربارهٔ شکایات از حملهٔ روس‌ها به حرم در همان زمان و قصیدهٔ تشکریه در تشکر از خداوند در شکست روس‌ها سروده شده است (همان، ۱۳۹۶).

ابوالفضل حسن‌آبادی در مقالهٔ «بررسی اسنادی از خسارات وارده به حرم رضوی در بمباران ۱۳۳۰» با استفاده از اسناد مرکز اسناد آستان قدس، به خسارات وارده به حرم و نحوهٔ پیگیری آن در سال ۱۳۳۷ ق. پرداخته است (حسن‌آبادی، ۱۳۸۹). محمدرضا قصابیان در مقالهٔ «سرانجام مقصرین آستانه در واقعهٔ به توپ بستن حرم رضوی بر پایه اسناد» با بررسی منابع و تکیه بر ۲۲ سند از مرکز اسناد آستان قدس به سرانجام دست‌اندرکاران این واقعه می‌پردازد و اطلاعات دست‌اولی را از سرنوشت یوسفخان هراتی و همراهانش ارائه می‌دهد (قصابیان، ۱۳۹۱). جلالی در مقالهٔ «سنگ یادمان واقعهٔ توپ بستن حرم امام رضا (علیه السلام) ضمن اشاره مختصری به توپ‌بندی دربارهٔ کتیبهٔ یادمان توضیحات مختصری داده و متن آن را آورده است (جلالی، ۱۳۹۱). حسن‌آبادی در مقالهٔ دیگری با عنوان «یادی از مصنع رضوی به زندگی‌نامه و آثار محمد طاهر مصنع رضوی پرداخته است. وی نقشه‌ای از صحن انقلاب در زمان حملهٔ روس‌ها به حرم کشیده است که اطلاعات جالبی دربارهٔ نحوهٔ حضور آن‌ها و محل استقرار کشته‌شدگان و اسرا دارد (حسن‌آبادی، ۱۳۹۲).

بنکدار و محمدی‌آیین در مقالهٔ «بررسی علل و پیامد تهاجم روسیه به حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) در سال ۱۳۳۰ ق/ ۱۹۱۲ م بر اساس اسناد نویافته» با استفاده از اسناد امور خارجه به واقعه توپ‌بندی

حرم پرداخته‌اند. برخی اطلاعات اسناد قبل توسط آقای شهوازی در کتاب انقلاب طوس استفاده شده است. بیشتر محتوای مقاله به بعد از توپ‌بندی و خسارات حرم اختصاص دارد و تلاش کرده تا به صورت پژوهشی به این موضوع بپردازد (بنکدار و محمدی آیین، ۱۳۹۵). مقاله رودی متی با عنوان «تجاوز کفار: حمله روس‌ها به بارگاه امام رضا (علیه السلام) در مشهد» به زمینه‌های رخ دادن حادثه و به‌ویژه جایگاه روس‌ها در ایران و وضعیت آن‌ها در مشهد پرداخته است (متی، ۱۳۹۹). نعمتی نیز مقاله «روایتگری میرزا طاهر از واقعه توپ‌بندی حرم رضوی» به توصیف و تحلیل نقشه میرزا طاهر رضوی پرداخته که بعد از رخ دادن واقعه کشیده شده است (نعمتی، ۱۴۰۲).

با توجه به بررسی پژوهش‌های انجام شده چنین به نظر می‌رسد که در مجموع در کتاب‌ها و مقالات بیشتر به معرفی و توصیف خود واقعه و چگونگی رخ دادن آن پرداخته شده و کمتر به بررسی اسناد و مدارک و راستی‌آزمایی اطلاعات توجه شده است. به‌ویژه در زمینه نگارش مقالات پژوهشی ترکیبی این ضعف وجود دارد. همچنین از رساله معرفی شده در این مقاله نیز تاکنون استفاده نشده است.

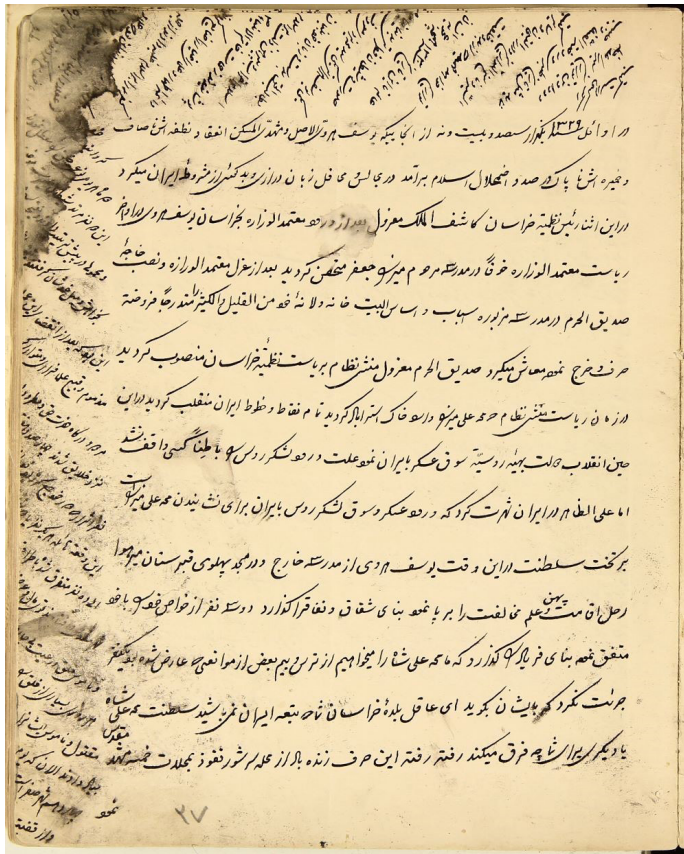
روش پژوهش به صورت کتابخانه و آرشیوی است که ضمن معرفی نسخه‌شناسی و نسخه‌پژوهی رساله مورد بررسی به مقایسه تطبیقی محتوای آن با دیگر منابع نیز پرداخته شده است.

۲. نسخه‌شناسی رساله

این رساله در یک مجموعه خطی که می‌توان آن را جنگ نامید، آمده است. در این مجموعه متن ۷ رساله و کتاب از دوره‌های مختلف تاریخی ذکر شده که فقط منبع مورد معرفی، محتوای تاریخی دارد. از میان متون آورده شده تنها دو رساله شامل توپ‌بندی حرم (نسخه خطی شماره ۵۷۳۸۴: ۲۷-۴۰) و دیوان میرزا حبیب خراسانی (همان: ۱۲۴-۱۷۹) مربوط به زمان کاتب است. با توجه به تنوع محتوا و عدم ارتباط منابع آورده شده با هم گمان می‌رود که کاتب از روی نسخه‌های مختلف آن‌ها را برای خود استنساخ کرده باشد. البته در ابتدای رساله مورد معرفی دو متن مرتبط با واقعه توپ‌بندی شامل یک قصیده ۵۸ بیتی (نسخه خطی شماره ۵۷۳۸۴: ۲۳-۲۴) و متن تاریخی کوتاه درباره رفتار نیروهای روس در اطراف مشهد (همان: ۲۴-۲۶) نیز آمده است. در ابتدای نسخه ذکر شده که «این کتاب مال جناب آقا میرزا علی اکبر بتاریخ غره شهر شوال المکرم است» (مهر بیضی: علی اکبر الحسینی). در انتهای کتاب نیز بعد از اتمام جنگ اشعار عبارت «قد تم هذا الكتاب المبارك الجليل بيد العاصي الفاني الذليل اقل السادات و الحاج ميرزا حسين گلکمانی فی غره شهر ربیع الثانی من شهر خمس و

ثلاثین و ثلاثه مائه بعد الالف ۱۳۳۵ من الهجرة النبویه» ذکر شده است (همان، ۱۷۹). کاغذ نسخه نخودی آهار مهره‌فرنگی، خط نستعلیق تحریری ۱۸ یا ۱۹ سطری و جلد تیماج قهوه‌ای مجدول با حواشی زنجیره‌ای است.

در مجموع رساله با دو ضمیمه آن دارای ارزش تاریخی دربارهٔ حادثهٔ توپ‌بندی حرم مطهر امام رضا علیه السلام است. تاریخ نگارش نسخه مشخص نیست و تاریخ کتابت را نمی‌توان به‌عنوان تاریخ نگارش اثر محسوب نمود. با توجه به ارتباط محتوایی شعر و رساله در کتاب به احتمال زیاد هر دو در یک زمان نوشته شده‌اند. با فرض پذیرش این مسئله ماده تاریخ شعر به سال ۱۳۳۰ ق. است و می‌توان از آن در تاریخ‌گذاری نسخه هم استفاده کرد.

تصویر ۱: صفحه اول رسالهٔ ناشناس

۲-۱. بررسی محتوای منابع توپ‌بندی

در این قسمت منابع مربوط به توپ‌بندی حرم در دو دسته منابع رسمی؛ اسناد و غیررسمی؛ کتاب‌ها و روزنامه‌ها تقسیم و هر یک به صورت جداگانه بررسی می‌شود. این دسته‌بندی با توجه به منشأ تولید محتوا صورت گرفته و ارتباطی با ارزش اطلاعاتی آن ندارد.

۲-۱-۱. اطلاعات غیررسمی

کتاب‌ها: کتاب‌ها از منابع معتبر برای بررسی توپ‌بندی حرم هستند. محمدحسن ادیب هروی^۱ مهم‌ترین نویسنده‌ای است که به این موضوع توجه کرده و تمامی آثاری که بعد از وی به توپ‌بندی اشاره داشته‌اند به‌نوعی وامدار اطلاعات او هستند. ادیب یکی از شاهدان واقعه بوده و از روایان دست اول مانند مرتضی قلی خان طباطبایی متولی آستان قدس و برادرش پرس‌وجو و از اسناد و مدارک در دسترس نیز برای غنابخشی به کتاب خود استفاده کرده است. نسخه دست‌نویس اولین کتاب او با عنوان انقلاب طوس در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود (ادیب هروی، ۱۳۳۷: نسخه خطی شماره ۱۵۷۷۲) تاریخ نسخه به سال ۱۳۳۷ ق. است و در ابتدای آن ادیب هروی با دستخط خود چنین نوشته است: «کتاب انقلاب طوس: تالیف اقل خدام سده سنیه رضویه علی مشرفها آلف ثنا و السلام و تحیه و انا العبد الاقل الاحقر الفانی محمد حسن خراسانی الشهیر بالهروی (۱۳۳۷)» (ادیب هروی، ۱۳۳۷: ۶). در صفحه ۵ ادیب کتاب را در عقرب (آبان) ۱۲۹۹ ش (۱۷ صفر ۱۳۳۹) به میرزا علینقی درودی زاده نوه خود به یادگار اهدا کرده است. همچنین سواد موافقت محسن قریبی رئیس معارف خراسان برای نشر اثر نیز در همین صفحه ذکر شده است (همان: ۵). بر طبق انجامه کتاب، نویسنده با عنوان محمد حسن خراسانی در ۸ محرم ۱۳۳۹ در مدرسه فاضلخان نوشتن کتاب را به پایان برده است. وی در همان صفحه تاریخ ۸ محرم ۱۳۳۸ ق. را نیز ذکر کرده است.

از کتاب انقلاب طوس نسخه سنگی نیز در اختیار است که در آن ادیب هروی سال نگارش نسخه را ۱۳۳۶ ق. آورده و امتیاز انتشار کتاب در رمضان ۱۳۳۸ توسط محسن قریبی، رئیس اداره معارف صادر شده است. بر طبق انجامه، نگارش کتاب در محرم ۱۳۳۹ ق. به پایان

۱. شیخ محمدحسن خراسانی معروف به ادیب هروی سال ۱۲۶۳ شمسی در مشهد به دنیا آمد و در حوزه علمیه مشهد به تحصیل پرداخت. وی فردی فاضل و دانشور بود و علاوه بر کتاب‌های ذکر شده کتاب‌های دست‌نویس (مشهد، ۱۳۱۶)، صرف متوسطه (۱۳۴۹ق)، نحو مقدماتی (مشهد، ۱۳۱۶) را نوشت. ادیب هروی سال ۱۳۴۷ شمسی در مشهد درگذشت (جلالی، ۱۳۸۶: ۷۳-۷۵).

رسیده و در ۱۸ صفر ۱۳۳۹ توسط نویسندگان به کتابخانه آستان قدس اهدا شده است (نسخه شماره ۷۲ مرکز نسخ خطی و سنگی آستان قدس). با توجه به این تواریخ هم در نسخه دست‌نویس و هم در نسخه چاپ سنگی ابهاماتی در زمان نگارش و انتشار وجود دارد. به‌رغم تفاوت تاریخ‌ها با توجه به تشابه محتوایی به احتمال زیاد نسخه سنگی از روی نسخه خطی منتشر شده باشد.

کتاب انقلاب طوس توسط ادیب هروی تفصیل بیشتری پیدا کرده و با عنوان تاریخ مفصل مشروطیت ایران در سال ۱۳۳۱ شمسی به چاپ رسید. ۹۰ صفحه از این کتاب ۴۰۰ صفحه‌ای در جلد اول با عنوان مقدمه بمباردمان آستان قدس مشهد به این موضوع اختصاص داده شده است (ادیب هروی، ۱۳۳۱: ۳۱۷-۴۱۲). از کتاب تاریخ مشروطیت یک نسخه دست‌نویس سه جلدی نیز باقی مانده است. این سه جلد با عنوان انقلاب طوس با تاریخ پیدایش مشروطه ایران در ۲۷ مهر ۱۳۳۳ ش. توسط ادیب وقف کتابخانه آستان قدس شده است. در جلد دوم نسخه خطی به صورت مفصل به توپ‌بندی حرم پرداخته شده است (ادیب هروی، نسخه خطی شماره ۷۲: ۳۰۳/۲-۱۹۲). بررسی محتوای نسخه خطی با کتاب چاپی نشان می‌دهد که برخی از مطالب در کتاب چاپی حذف، برخی از قسمت‌های کتاب بازنویسی و قسمتی دیگر عیناً آمده است. از جمله تفاوت‌ها می‌توان به شرح حال شخصی یوسفخان (ادیب هروی، نسخه خطی شماره ۱۰۰: ۷۲-۱۲۰). اختلاف بین رکن الدوله با نیرالدوله و اختلافات داخلی در مشهد (همان: ۱۶۰-۱۶۳) اشاره نمود که در نسخه خطی مفصل‌تر ذکر شده است و برخی عکس‌های ملصق شده به کتاب خطی نیز در کتاب چاپی نیامده است مانند دار زدن یوسفخان و عکس کشته شدن وی (همان: ۲۲۳). تلخیص کتاب در مجموع به محتوای اصلی آسیبی وارد نکرده است، اما خواندن هر دو نسخه خطی و چاپی برای محقق ضروری است. ادیب هروی در کتاب حدیقه الرضویه که بیشتر به زندگی امام رضا (علیه السلام) اختصاص دارد نیز به مسئله توپ‌بندی حرم به‌عنوان یکی از موضوعات اصلی پرداخته و از محتوای ۴۰۰ صفحه‌ای کتاب، ۸۰ صفحه را به این واقعه بدون ارائه فصل‌بندی خاصی و صرفاً ترتیب تاریخی محتوا اختصاص داده است (ادیب هروی، ۱۳۳۶: ۱۶۰-۲۴۰).

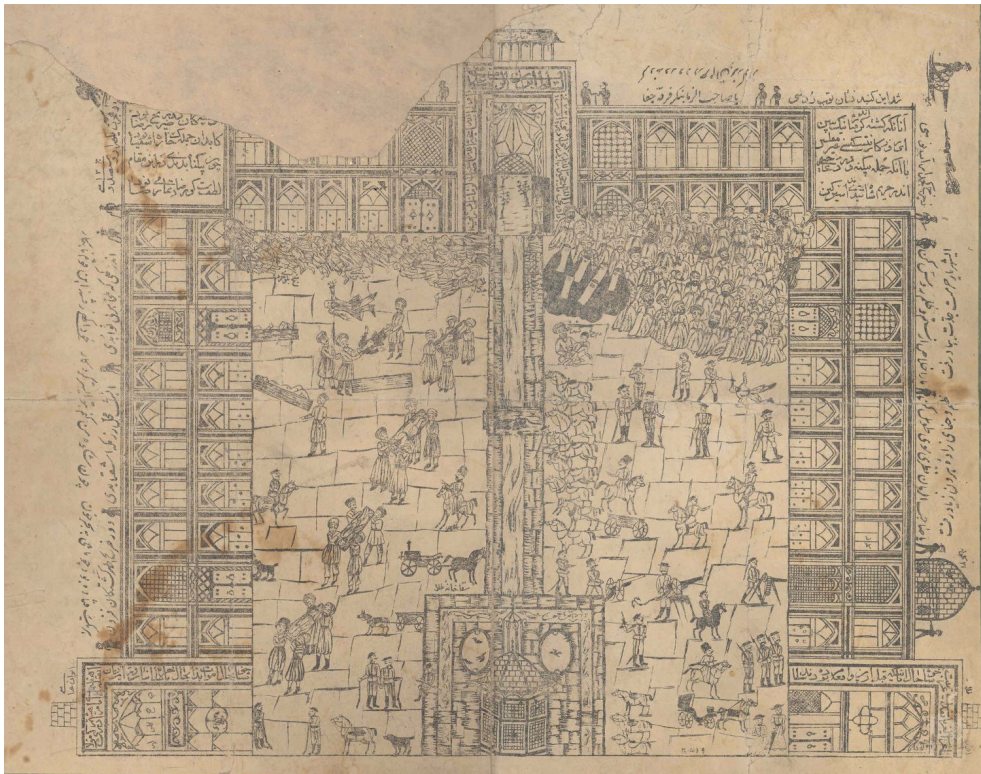
بررسی محتوای مربوط به توپ‌بندی حرم در دو کتاب حدیقه الرضویه و تاریخ انقلاب طوس نشان می‌دهد که محتوای دو کتاب تفاوت چندانی با هم ندارد، فقط در چیدمان مطالب و تقدم و تاخر محتوا تفاوت‌هایی با هم دارند. به‌طور مثال برخی از مطالب کتاب حدیقه الرضویه مانند مصاحبه ادیب با برادرش در متن اصلی آمده است (همان: ۱۹۰) در حالی که در کتاب تاریخ مشروطیت در پاورقی ذکر شده است (همان، ۱۳۳۱: ۳۴۰-۳۴۱) یا تعداد اسناد ذکر شده در

حدیقه ۹ عدد و در تاریخ مشروطیت ۱۵ برگ است. به نظر می‌رسد ساختار نگارش تاریخ انقلاب طوس علمی‌تر است.

ستار شهوازی با توجه به علاقه‌اش درباره تاریخ مشروطیت و مطبوعات خراسان اقدام به انتشار جداگانه کتابی با عنوان تاریخ انقلاب طوس: واکاوی جسارت ارتش تزار به حرم مطهر رضوی به روایت محمدحسن ادیب هروی و ستار شهوازی کرده و انگیزه اصلی خود را نبود کتاب خاصی در این باره بر می‌شمارد (شهوازی، ۱۳۸۸: ۱۲). وی در متن کتاب ضمن وفادار ماندن به اصل مطالب ادیب هروی اقدام به مستندسازی اطلاعات وی در دو کتاب تاریخ مشروطیت و حدیقه الرضویه کرده است و کوشیده از اسناد و مدارک آرشیوی استفاده کند. شش پیوست این کتاب در بخش چهارم مانند عاشورای رضوی: فضل الله آل داود، بدایع نگار (همان: ۲۹۹-۳۰۷) واقعه تیرباران حرم مطهر: محمد هاشم خراسانی (۳۰۷-۳۱۷) و آشوب آخرالزمان: حسین اولیا بافقی (۳۱۷-۳۲۵) و تصاویر اسناد و عکس‌ها در بخش پنجم، بر غنای آن افزوده است.

یک جزوه ۱۵ صفحه‌ای با عنوان مصیبت‌نامه از سال ۱۳۴۵ ق. در دسترس است که مجموعه‌ای متنوع از اشعار کوتاه در آن آمده و به نظر می‌رسد به‌عنوان نسخه‌های تعزیه‌خوانی در زمان برگزاری مراسم استفاده می‌شده است. در این کتابچه ۶ قطعه شعر در قالب مثنوی بدون عنوان و در محتوای کلی سوگواری برای توپ‌بندی حرم آمده است. شعر اول ۳۱ بیت، دوم ۱۵ بیت، سوم ۱۳ بیت، چهارم ۳۴ بیت، پنجم ۱۴ بیت و ششم ۴۰ بیت و در مجموع ۱۴۷ بیت است. دو گراور این جزوه مربوط به توپ‌بندی در صفحات ۸ و ۹ کتاب، مهم‌ترین تصاویر به جای مانده بعد از گراور محمد طاهر مصنع رضوی^۱ است (سند شماره ۴). بنا به گزارش سایکس این گراور به سفارش وی توسط محمد طاهر رضوی رسم و به خاطر آن توسط روس‌ها به زندان انداخته شد. این گراور به هند فرستاده شده و در روزنامه‌های انگلیسی نیز به چاپ رسید (وین، ۱۳۸۲: ۲۹۰).

۱. میرزا طاهر بن عبدالجواد مشرف رضوی (م ۱۳۱۸ ش.) از سادات رضوی مشهد است. وی فردی هنرمند بوده و سمت ساعت‌ساز آستان قدس را داشته است. از وی چند تصویر و دیوان شعر به جای مانده است (حسن آبادی، ۱۳۹۲: ۵۴-۵۹).

تصویر ۲: گراور تصویر رسم شده توسط میرزا طاهر مصنع رضوی از توپ‌بندی حرم توسط روس‌ها

نگارش کتاب در رمضان ۱۳۴۵ به اتمام رسیده و توسط حاج نوروز علی تاجر کتابفروش طهرانی منتشر شده است (مصیبت‌نامه، نسخهٔ خطی شماره ۴۱۵۱۸) (سند شماره ۵)

تصویر ۳: تصویری از حمله روس‌ها به حرم امام رضا علیه السلام

روزنامه‌ها: این واقعه چنان که باید در روزنامه‌های ایران منعکس نشد و مطالب منتشره در روزنامه‌های فارسی خارج از کشور به‌ویژه حبل‌المتین نیز بیشتر جنبه احساسی و اظهار ناراحتی داشته و کمتر دارای اطلاعات دقیق است. از جمله این گزارش‌ها می‌توان به گزارش چاپ شده در روزنامه حبل‌المتین به تاریخ ۴ شعبان ۱۳۳۲ (سال ۲۲ شماره ۸) و ۲۵ جمادی الاول ۱۳۳۰ (سال ۱۹ شماره ۴۲) اشاره کرد. در بین این مطالب دو گزارش برای بررسی در این مقاله انتخاب شده است. گزارش اول در شماره ۴۴ روزنامه حبل‌المتین در سال ۱۳۳۰ ق. با عنوان نگارش یکی از فضلاء موثق مشهد آورده شده است. در این گزارش، اطلاعات کاملی درباره قبل از واقعه، زمان رخداد و بعد از آن آمده است (حبل‌المتین، ۱۳۳۰: ۲/۴۴-۵). از دیگر گزارش‌های

قابل تامل مطلب چاپ شده در روزنامهٔ حبل‌المتین به نقل از شماره ۲۶ روزنامهٔ انگلیسی موسوم به شرق نزدیک^۱ است که با عنوان توپ‌بندی مشهد به نقل از مخبر مخصوص انگلیسی در مشهد به چاپ رسیده است. مخبر روزنامه در گزارش قسمتی از مشاهدات خود و بقیه را نوشته است. اطلاعات گزارش مربوط به قبل از واقعه، کلی است؛ اما در موضوع توپ‌بندی، به دلیل نگاه بیرونی فارغ از احساسات مذهبی و دقت نظر در ارائه اطلاعاتی مانند نحوه استقرار توپ‌ها، ساعت دقیق شروع حمله، تعداد گلوله‌های شلیک شده توپ، اشاره به تعداد کشته‌شده‌ها و مجروحان واجد ارزش بررسی است و اطلاعات آن در دیگر منابع آورده نشده است (حبل‌المتین، ۱۳۳۰: ۲/۲-۵).

۲-۱-۲. منابع رسمی

اسناد

اسناد در زمرهٔ منابع قابل اعتماد در پژوهش‌های تاریخی به شمار می‌رود و محتوای آن‌ها کمتر در تحلیل این واقعه مورد استناد قرار گرفته است. این اسناد در آثار منتشر شده و مراکز آرشیوی قابل دسترسی است. اسناد مرکز اسناد امور خارجه و مرکز اسناد آستان قدس در زمرهٔ مهم‌ترین منابع در دسترس در داخل کشور به شمار می‌رود. در کتاب‌های موجود دربارهٔ توپ‌بندی تعداد ۲۹ سند شامل ۱۵ سند در انقلاب طوس، ۹ سند در حدیقه الرضویه، ۵ سند در رسالهٔ ناشناس (اشاره به ۳ سند اشاره و آوردن متن ۲ سند) آورده شده که بیشتر آن‌ها تکراری بوده و مربوط به مکاتبات با وزارت خارجه است. شهوازی در تصحیح کتاب انقلاب طوس تصویر ۱۳ عنوان سند را از مرکز اسناد امور خارجه آورده که ۹ برگ مربوط به قبل از حادثه و ۴ برگ بعد از آن است. بنکدار و محمدی آیین در مقاله خود از ۹ اموالی سند مربوط به وزارت امور خارجه استفاده کرده‌اند که برخی از آن‌ها در کتاب انقلاب طوس نیز آمده است (بنکدار و محمدی آیین، ۱۳۹۵: ۱۰۹-۸۷). بیشتر محتوای اسناد دربارهٔ نامه‌های کنسولگری روس و انگلیس، تلگراف‌های امور خارجه، برخی نامه‌های اشرار و مکاتبات مربوط به خسارات حرم است. اسناد آورده شده توسط ادیب به‌رغم اصالت و اعتبار اسناد و رعایت امانتداری در محتوا به صورت علمی استفاده نشده است. به‌عنوان مثال وی اسناد مربوط به انگلیس را از کتاب آبی بدون ذکر صفحه نقل می‌کند (ادیب هروی، ۱۳۳۱: ۲۳۶) یا در کتاب به محتوا بدون ذکر تاریخ اشاره می‌کند مانند دو نامهٔ بارکلی سفیر انگلیس که در تصحیح کتاب انقلاب طوس توسط شهوازی با عنوان دقیق‌تر در متن آورده شده است. البته در مواردی مانند تلگراف وزیر امور خارجه به حکام ولایات (ادیب هروی، ۱۳۳۱:

1. Near East

۲۵۳-۳۵۴) یا راپورت اداره نظمیه به ایالت (همان، ۳۵۴) مشخص است که ادیب به اصل سند دسترسی داشته است.

بررسی تطبیقی محتوای سند نامه دابیژا قنسول روس به سیدمحمد مجتهد در کتاب انقلاب طوس (ادیب هروی، ۱۳۳۱: ۳۵۹) و سند ارسالی توسط کارگزاری به امور خارجه (استادوخ، ۱۷۲-۲۳-۱۲-۱۳۳۰) نشان می‌دهد که متن هر دو یکی است و فقط دو کلمه سلطنت مشروع در خط دوم و انقلاب در خط چهارم در انقلاب طوس جا افتاده است. وی در کتاب حدیقه الرضویه نیز همین سند را بدون جا افتادگی آورده است (ادیب هروی، ۱۳۲۶: ۲۰۳-۲۰۴). مقایسه محتوای نامه کنسولگری روس به کارگزاری خراسان در ۷ ربیع ۱۳۳۰ سند با متن ادیب هروی در تاریخ پیدایش مشروطه (همان، ۱۳۳۱: ۳۵۳) حدیقه الرضویه (همان، ۱۳۲۶: ۲۰۲) و رساله ناشناس نشان می‌دهد که اختلاف محتوایی با هم ندارند (رساله ناشناس: ۳۰) گاهی برخی اسناد در همه منابع تکرار نشده است چنان‌که نامه تاریخ ۲ ربیع الاول قونسول روس به کارگزاری توسط ادیب آورده نشده و فقط در رساله ناشناس ذکر شده است (رساله ناشناس، ۳۰/۱).

اسناد آستان قدس شامل ۳۲ اموالی در ۱۶۰ برگ سند است. این اسناد دربردارنده دو موضوع کلی است. اول سرانجام برخی از مقصران واقعه مانند یوسفخان هراتی و محمد قوش‌آبادی که در ۲۲ عنوان سند توسط قضایان مورد پژوهش قرار گرفته است (قضایان، ۱۳۹۱). و دوم خسارات وارده به حرم که توسط حسن‌آبادی در مقاله «بررسی اسنادی از خسارات وارده به حرم رضوی در بمباران ۱۳۳۰» معرفی شده است (حسن‌آبادی، ۱۳۸۹). نزدیک‌ترین سند آستان قدس به زمان واقعه مربوط به ۲۱ ربیع الثانی است. نامه‌ای یک دوست به شوکت‌الملک علم در تاریخ ۲۱ ربیع الثانی ۱۳۳۰ حاوی برخی مطالب تازه پیرامون واقعه و نگاه بیرونی به آن است. ناراحتی از تاخت و تاز نیروهای روس و حضور موثر آن‌ها در منطقه ممنوعه و تاثیر آن‌ها بر فرهنگ عمومی شهر مانند ایجاد ۳۰ دکان مشروب‌فروشی و حضور گروه‌های ساز و آواز، ناراحتی از هتک حرمت حرم و ناباوری عمومی در پذیرش آن، اشاره به مدیریت روس‌ها در شهر و در اختیار گرفتن ریاست شهر توسط خارانوف روسی، اشاره به تعطیلی ۱۰ روزه مشهد و راه افتادن کسب‌وکارها از ۲۱ ربیع الثانی، از مطالب جدید ذکر شده در این سند است (ساکماق، ۱/۹۵۷۲). اطلاعات این اسناد بیشتر برای پیگیری سرانجام مقصران و بررسی اقدامات حکومتی در پیگیری خسارات وارده به حرم در سال ۱۳۳۰ ق. و بعد از آن اهمیت دارد و درباره خود واقعه اطلاعات زیادی نمی‌دهد و در بررسی مولفه‌های تطبیقی بیشتر به آن پرداخته می‌شود.

۲-۲. مولفه‌های بررسی تطبیقی محتوای منابع توپ‌بندی

به منظور بررسی ارزش اطلاعاتی نسخه تازه‌یاب و اعتبارسنجی اطلاعات دیگر منابع چند مولفه دست‌اندرکاران موثر در واقعه، خسارات مالی و خسارات جانی، آرایش نیروهای نظامی و نحوهٔ عمل آن‌ها و اشعار سروده شده مورد بررسی تطبیقی قرار می‌گیرد.

۲-۲-۱. دست‌اندرکاران موثر در واقعه

عوامل موثر در توپ‌بندی و نقش هر کدام در شکل‌گیری و گسترش آن از مهم‌ترین مسائل مطرح شده در منابع است. تقریباً در تمامی آن‌ها از افراد مشخصی به‌عنوان دست‌اندرکاران اصلی نام برده شده، اما اطلاعات برخی کامل‌تر و تفاوت‌هایی هم در تعداد افراد درگیر و برخی نام‌ها دیده می‌شود. اسامی مانند طالب الحق، نایب علی اکبر حسنی، یوسف خان هراتی و محمد قوش‌آبادی در تمامی منابع ذکر شده است.

ادیب هرروی اشاره کلی به افراد می‌کند و از تعداد اشرار در حرم آماری ارائه نمی‌دهد. بافقی تعداد اشرار را ۴۰۰۰ نفر می‌آورد (بافقی، ۱۳۳۰: ۱۱). رودی متی به نقل از اسناد روسی ضمن اشاره به اسامی قبلی تعداد آن‌ها حدود ۹۰۰ نفر برمی‌شمارد (متی، ۱۳۹۹: ۲۳۳). در گزارش رسیده به روزنامهٔ حبل‌المتین اطلاعات کامل‌تری دربارهٔ دست‌اندرکاران آورده شده است و ضمن اشاره به یوسف خان، محمدخان قریش‌آبادی، حسین خان تبریزی، هادی خان عراقی، کریم وکیل، محمد علی وکیل، نایب علی اکبرخان و نایب علی خان به نقل از یکی از فضلاء موثق مشهد دسته‌بندی جالبی از بانیان این شورش ارائه می‌دهد و آن‌ها را به علما نمایان، میرزا ابراهیم رضوی، حاجی میرزا جعفر، سیدعلی سیستانی، حاجی شیخ اسماعیل قائینی، حاجی معاون التجار و برادرش حاجی معین التجار، از آستان قدس حاجی قائم مقام، دبیرالتولیه، میرزا عبدالله متولی مسجد جامع، میرزا عبدالمجید خادم‌باشی و زیارت‌نامه خوان باشی، از اهالی منبر؛ سیدمحمد یزدی طالب الحق، سیدمحمد علی طهرانی و علی اکبر لنکرانی، از الواط و اشرار سید آقا کوچک خبازی، علی اکبر نوغانی و علی آقائی پایین خیابانی و قاسم سار و اصغر بندار بقال، اسدالله کبابی، میرزا حسین سرستوری معروف به هراتی، تقسیم می‌کند (حبل‌المتین، ۱۳۳۰: ۲/۴۴).

اطلاعات ارائه شده در رسالهٔ ناشناس به نسبت دیگر منابع کامل‌تر و مکمل آن‌هاست. وی تعداد حاضران در موجود در صحن را ۴۷۰ نفر می‌آورد و ضمن دسته‌بندی افراد حاضر در واقعه آن‌ها را به سه دسته گروه مسجدی‌ها؛ سیدطالب الحق، شیخ اسمعیل قائینی و صحنی‌ها؛ یوسف هراتی،

محمد قوش آبادی، علی اکبر حسنی، قاسم سار، نائب علی شیرازی، نایب حسین ترشیزی و گروه علما؛ میرزا ابراهیم حاجی شیخ عبدالحسین و حاجی میرزا جعفر و حاجی سیدحسن کاشی و حاجی عبدالله ملایری، حاجی شیخ اسمعیل قائنی و حاجی سیدعلی سیستانی و شیخ عبدالحسین تقسیم می‌کند. به خصوص در زمینه علما و نقش آن تاکید ویژه تری دارد (رساله ناشناس، ۳۱).

در زمینه سرانجام دست اندرکاران اطلاعات ناقصی وجود دارد. ادیب هروری درباره یوسفخان می‌آورد که روس‌ها با تلفن مخصوصی که در اتاق یوسفخان داشته وی را قبل از ورود نیروهای روسی از طریق بازار سنگ تراشان و از پشت بام و مسیر نوغان، فراری دادند (ادیب هروری، ۱۳۳۱: ۴۰۹). ادیب درباره کشته شدن یوسفخان و آوردن وی به مشهد نیز اطلاعات خوبی را آورده است (همان، ۱۳۲۶: ۲۳۷). درباره طالب الحق نیز به دستگیری وی توسط روس‌ها و مرخص کردن وی اشاره می‌کند (همان، ۲۲۱). وین به نقل از سایکس اطلاعات دقیقی را درباره یوسفخان و ارتباط وی با دابیژا و کنسول روسیه می‌آورد. از جمله «در ژوئن ۱۹۱۱ سایکس گزارش داد که دابیژا به یوسف هراتی عامل خود که لوطی زرنگ و سردسته او باش بود، پول داده تا اغتشاشاتی در شهر به نفع محمد علی شاه برپا نماید» (وین، ۱۳۸۲: ۲۶۹). روس‌ها از طریق یوسف هراتی و اکبر بلند تهرانی تظاهرات علیه پلیس محلی ترتیب دادند و خواستار گشت‌زنی روس‌ها شدند (همان: ۲۸۲). روس‌ها خط تلگراف خود را در اختیار یوسف هراتی قرار داده بودند (همان: ۲۸۴). یوسفخان پیامی به سایکس داد که روس‌ها در قبال اقداماتش پولی به او پرداخته‌اند (همان: ۲۸۹).

در مقاله متی درباره توپ‌بندی ضمن اشاره به سرانجام یوسفخان هراتی به نقل از اسناد انگلیسی نقل کرده که وی ابتدا به سفارت روسیه رفته و سپس به دستور آن‌ها اعدام شده است (متی، ۱۳۹۹: ۲۳۸).

در اسناد آستان قدس به فرار یوسفخان و قوش آبادی به جنوب خراسان اشاره و اقدامات آن‌ها را ذکر می‌کند (قصایبان، ۱۳۸۱: ۳۸۴-۳۸۶). از جمله اشاره به فرار یوسفخان به سمت گناباد و وحشت مردم و ماموران حکومتی از او (ساکماق، ۴/ ۹۴۶۷)، رفتن به سمت اسحاق آباد نیشابور (ساکماق، ۱۶/ ۹۴۶۷)، رفتن به بیرجند و سرایان (ساکماق، ۲۶/ ۹۴۶۷) و طبس اشاره کرد (ساکماق، ۳۸/ ۹۴۶۷). سایکس اشاره مختصری به فرار یوسفخان با واگنی می‌نماید که از دروازه تحت تسلط روس‌ها خارج شد (سایکس، ۱۳۹۱: ۱۲۴۷/۲).

انتهای رساله ناشناس درباره توپ‌بندی دربرگیرنده اطلاعاتی درباره یوسفخان و همکاران وی مانند قوش آبادی و ترشیزی است که در دیگر منابع کمتر آورده شده و در واقع مفصل‌ترین

و کامل‌ترین اطلاعات را دربارهٔ آن‌ها دارد. خطابه‌ای را که از زبان یوسفخان بعد از دار زده شدن می‌آورد یکی از مهم‌ترین فرازهای این رساله است (رسالهٔ ناشناس، ۱/۳۷). دربارهٔ سرنوشت طالب الحق کمتری در دسترس است. اطلاعات کلی به تبعید وی روس‌ها اشاره دارد و ملک الشعرا بهار ذکر می‌کند که وی از روسیه به بصره و بغداد رفته و توسط عثمانی‌ها به جرم جاسوسی اعدام شده است (بهار، ۱۳۵۷، ج: ۱، ۶۱). یکی از اطلاعاتی که در رساله کمتر به آن توجه شده، مسئلهٔ دخالت کنسول روس و انگلیس به‌ویژه دابیژا کنسول روسیه است. گزارش گلبن دربارهٔ تاریخچهٔ روزنامه نوبهار و دیدار بهار با دابیژا دربارهٔ ممانعت وی از چاپ روزنامه نشان می‌دهد که تا چه اندازه وی خود را محق به دخالت در امور جاری شهر می‌دانسته است (گلبن، ۱۳۵۰: ۲۹).

۲-۲-۲. خسارات مالی و جانی

یکی از مهم‌ترین و چالش‌برانگیزترین موضوعات پیرامون توپ‌بندی مسئلهٔ خسارات مالی و جانی است؛ زیرا منابع غیررسمی با هاله‌ای از ابهام به آن پرداخته و منابع رسمی نیز به‌رغم ارائهٔ آمار، تصریحی بر قطعی بودن نمی‌کنند. به نظر می‌رسد در ابتدا مرتضی قلی خان طباطبایی تولید آستان قدس به دلایلی مانند تحت فشار روس‌ها بودن و تمایل نداشتن برای زیر سوال رفتن در عدم حفاظت از اموال آستان قدس تمایلی برای برجسته شدن خسارات نداشتته است. در صورت جلسه تحویل حرم به تاریخ ۱۳ ربیع الثانی ۱۳۳۰ ق. که به امضای متولی و برخی بزرگان آستانه رسیده، به صراحت ذکر شده که حسب دستور رئیس کل قشون روس تهیه و خسارتی به حرم وارد نشده است (استادوخ، سند شماره ۲۱۴-۸-۲۴-۱۳۳۰). متولی در تلگرافی به وزارت خارجه ضمن اشاره به صورت جلسه بر عدم خسارت و رفتار خوب روس‌ها به‌ویژه با زنان اشاره کرده است (استادوخ، سند شماره ۳۸-۱۲-۲۳-۱۳۳۰).

بررسی اسناد آستان قدس نشان می‌دهد که از جمادی الاول ۱۳۳۰ ق. یعنی یک‌ماه بعد از حادثه موضوع مشخص شدن خسارات مالی و جانی و پیگیری آن در دستور کار دولت و آستان قدس بوده است. اولین سند رسمی در این زمینه به تاریخ ۴ جمادی الاول ۱۳۳۰ توسط کنیاز دابیژا کنسول روسیه به متولی آستان قدس است که می‌گوید که چرا خسارات تعیین شده توسط معاون الصنایع را که بالغ بر ۴۶ هزار تومان تخمین زده شده است، عیناً به تهران مخابره کرده و دربارهٔ آن تحقیق نکرده است در حالی که خسارات به ده هزار تومان نمی‌رسد (ساکماق، سند شماره ۱۰۳۰۶۱/۳).

فواتیم پر ز انعام سدهست نراج سرفرحمت سید
 در باب خرابی به است ز سده و رود نده زرقدر موع
 معاون بضاع به تحریک بعضی اشخاص قویب جهرد نهنز ز توین
 باز دیده کرده و بنج جویاب هم بدون بینه رسیدگی که
 در بناب مهربان و در بهان میون را بطهران طلوع
 داده لید محض رفع سینه ندمت خراب میران
 وارده در زمین فرموده چه نرید طلوع در دود در رقوم
 چون طریقه بدو در طلوع میدهند خرابی وارده
 هزار توای تکی و زمینند آنم در صدای خرابی
 زهن سابق که از خدین سال بانی طرف تغییر
 گرد و ونسید خرابی سبب حیرت دیکه از کرده

۱۳۰۶۱۳

تصویر ۴: نامه کنیاز دابیژاقونسول روسیه به مرتضی قلی خان طباطبایی متولی آستان قدس

این نشان می‌دهد که قبل از این تاریخ اسناد دیگری درباره خسارات مالی و جانی در جریان بوده و احتمالاً از اواخر ربیع الثانی دولت از آستان قدس خواسته تا برآورد خسارت نماید. از نکات جالب سند لحن کاملاً دوستانه و آشتی جویانه دابیژا است که از قرار گرفتن وی در موضع ضعف بعد از توپ‌بندی حکایت می‌کند. در سند دیگری به تاریخ ۲۱

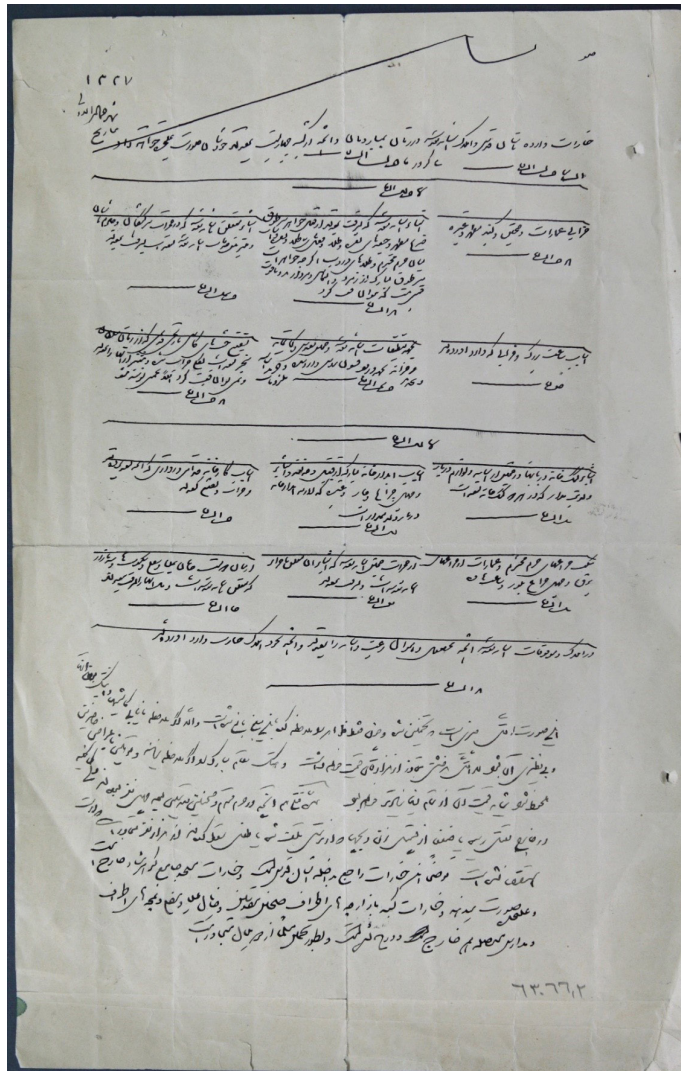
جمادی الاول ۱۳۳۰ ق. مرتضی قلی خان اذعان می‌کند که از جواهرات حرم و اموال خزانه چیزی کم نشده و برآورد اولیه ۶۶ هزار تومان بوده است که وی به نظرش گزاف آمده و آن را ۴۶ هزار تومان گزارش داده و پیشنهاد کرده است در صورت لزوم کمیسیون متشکل از کنسولگری روس، انگلیس، ایالت خراسان و آستان قدس تشکیل شود (ساکماق، سند شماره ۱/۱۰۳۰۶۱). در نامهٔ دیگری به ایالت در ۲۲ جمادی الاول بر تلاش خود برای برآورد خسارات و بازدید میرزا نصرالله خان مهندس از خسارات بنا و تهیه گزارش اشاره دارد (ساکماق، سند شماره ۱/۱۰۳۰۶۱). بلافاصله در ۱۹ ثور ۱۲۹۱ (۲۲ جمادی الاول ۱۳۳۰) نامهٔ دیگری از ایالت به متولی آستان قدس نوشته شده و با اشاره به پاسخ شفاهی وی در عدم خسارت، خواسته شده تا برآورد خسارات توسط حاجی خازن التولیه تهیه و توسط وی تایید شود (ساکماق، سند شماره ۱/۱۰۳۰۶۱/۶). به دلیل اختلاف برآورد خسارات توسط متولی، وزارت خارجه از میرزا اسماعیل سرکشیک دوم می‌خواهد تا با استفاده از اسناد در دسترس و به صورت میدانی به صورت محرمانه به بررسی خسارات بپردازد. گزارش وی در ۲۵ جمادی الاول ۱۳۳۰ تایید گزارش متولی آستان قدس بود (استادوخ، ۸-۲۴-۱۳۳۰). امور خارجه در تکمیل گزارش از میرزا اسماعیل درخواست بررسی میدانی خسارات وارده به مردم را کرد. به دلیل پراکندگی اطلاعات وی اذعان کرد که نمی‌توان با توجه به اظهارات کسبه رقم دقیقی را مشخص کرد (استادوخ، ۱۶۵-۸-۲۴-۱۳۳۰). این سردرگمی اطلاعاتی در برآورد خسارات و تعدد روایات باعث شده تا در سند دیگری به تاریخ ۱۳ جمادی الثانی ۱۳۳۰ طی تلگرافی وزارت داخله از کارگزار امور خارجه در مشهد خواست تا دربارهٔ اختلاف برآورد قیمت خسارت ۱۰ هزار تومانی متولی آستان قدس برای کنسول روسیه و ۴۸ هزار تومانی معاون الصنایع (در سند دیگر ۴۶ هزار تومان ذکر شده است) تحقیق محرمانه صورت دهد (استادوخ، ۹۸-۱-۲۳-۱۳۳۰). میرزا اسماعیل در تلگراف دیگری در ۲۷ جمادی الثانی اطلاعات دقیق‌تری از برخی اشیای گمشده، داده است (استادوخ، ۱۶۵-۸-۲۴-۱۳۳۰؛ بنکدار و محمدی آیین، ۱۳۹۵: ۹۹-۱۰۰). رفت و برگشت اسناد بین متولی، ایالت، کارگزاری امور خارجه در خراسان با وزارت خارجه و وزارت داخله در تهران نشان از قوی بودن شبهه خسارات زیاد به حرم و کسبه اطراف و نبود اطلاعات قطعی است.

مطلبی در شمارهٔ ۴۹ روزنامه رعد به چاپ رسیده است که در آن مرتضی قلی خان طباطبایی را متهم به حیف و میل اموال اختصاص یافته برای تعمیر خسارات ناشی از توپ‌بندی کرده است. پیرو انتشار این مطلب در تلگرافی که در ۳۰ حمل (فروردین) ۱۳۳۲ ق. برای متولی آستانه از تهران ارسال شده، درخواست پاسخگویی وی دربارهٔ

اختلافات وقفی آستان قدس در قوچان و محل هزینه‌های تعمیرات حرم ناشی از توپ‌بندی شده است. فحوای نامه چنین نشان می‌دهد که مبنای درستی برای اتهامات در مطلب روزنامه وجود ندارد؛ زیرا آورده که از مبلغ ۲۰۰ هزار تومان گردآوری شده برای تعمیرات فقط ۳۳ هزار تومان آن هزینه شده است (ساکماق، سند شماره ۱۰۳۴۸۸/۹). مرتضی قلی خان در پاسخ ذکر کرده که مبلغ ۲۵۵۵۰ تومان توسط ایالت گردآوری و در اختیار وی قرار داده و مبلغی نیز توسط خیرین به صورت مستقیم هزینه شده است و سرطوق مطهر نیز که شکسته شده در نزد خازن التولیه نگهداری می‌گردد (ساکماق، سند شماره ۱۰۳۴۸۸/۲).

دومین اقدام برای بررسی خسارات به سال ۱۳۳۷ ق. است. اولین سند این مجموعه ارسال نامه‌ای از سوی حاکم ایالت خراسان و سیستان در تاریخ ۱۳۳۷ ق. به متولی آستان قدس با قید فوریت مبنی بر برآورد خسارات طی دو روز است (ساکماق، سند شماره ۶۳۰۶۶/۴). در همان تاریخ نامه‌ای نیز از کارگزاری مهام خارجه خراسان نیز مستقیماً به متولی آستان قدس برای برآورد خسارت در ۱۰ ربیع الاول ۱۳۳۷ فرستاده می‌شود (ساکماق، سند شماره ۶۳۰۶۶/۶).

متولی آستان قدس در پاسخ به نامه‌های رسیده همزمان دو نامه در ۱۱ شهر ربیع الاول به استاندار خراسان (ساکماق، سند شماره ۶۳۰۶۶/۳) و کارگزاری مهام خارجه (ساکماق سند شماره ۴، ۳۶۰۶۶/۵) ارسال و پاسخ یکسانی مبنی بر اهمیت وارد شدن خسارات میراثی به حرم داده، اما آمار مشخصی ارائه نکرده است اما در سند دیگری به تاریخ ۲۷ جمادی الاخر مبلغ خسارات مالی یک میلیون و ۶۸۵ هزار تومان تعیین شده و صورت کامل خسارات آستانه از قبیل صدمه به اماکن متبرکه، لوازم و متعلقات آن با ذکر مبلغ آمده است (ساکماق، سند شماره ۶۳۰۶۶/۲).

تصویر ۵: تصویر گزارشی تهیه شده از خسارات توپ‌بندی روس‌ها توسط مرتضی قلی خان طباطبایی متولی آستان قدس

متن بازخوانی شده تصویر ۵:

گزارش تهیه شده از خسارات توپ‌بندی روس‌ها توسط مرتضی قلی خان طباطبایی متولی آستان قدس

صورت خسارات وارده به آستان قدس و املاک آستانه مقدسه در زمان بمباران و آنچه از کسبه چهار بست خودشان صورت علیحده خواهند داد بتاريخ شهر جمادی الاول ۱۳۳۷

۱۶۸۵۰۰۰ هزار تومان ۳ کرور و صد و هشتاد و پنج تومان

۷۴۵ هزار تومان

خرابی عمارت و صحنین و گنبد مطهر و غیره ۲۵۰ هزار تومان

اشیای آستانه مقدسه که به سرقت برده اند از قبیل جواهر سر طوق ضریح مطهر و جعبه های نقره و طلا و قفل های طلا و نقره و اسباب میان حرم محترم و طلاهای دروب اگر چه جواهرات سرطوق مبارک از زمرد و الماس و مروارید و یاقوت قیمتی هست که نتوان قیمت کرد: ۲۰۰ هزار تومان

اشیای متعلق به آستانه مقدسه که در حجرات سرکشیکان و خادم باشیان و ملتزمین خدمات آستانه مقدسه بوده است به سرقت برده اند: ۲۵ هزار تومان

اسباب ساعت بزرگ و خرابی که دارد آورده اند: ۵ هزار تومان

بجبهه متعلقات آستانه مقدسه و صحنین مقدس و کتابخانه و خزانه بجبهه ورود قشون روس وارد شده و بخدمه: ۱۵ هزار تومان

خشت های کاشی نارنجی قدیمی که از زمان سلطان سنجر بوده است به کلی خراب شده است و بیشتر از آن ها را برده اند و نمی توان قیمت کرد اقلأ عمومی نوشته می شود: ۲۰۵ هزار تومان

اشیای کشیک خانه در بابها در صحنین ازا و لوازم دربار ولایتمدار که در هر دو کشیک خانه بوده است: ۳۰ هزار تومان

اسباب آبدار خانه مبارکه از قبیل وجه نقد و اشیا و چهل چراغ و جار و غیره که لازمه آبدارخانه دربار ولایتمدار است: ۴۰ هزار تومان

اسباب کارخانه خدای و زواری که آنچه بوده برده اند و خراب و تزییع کرده اند: ۵۰ تومان

شکست چراغ های حرم محترم و عمارات از چراغ های برق و چهل چراغ بلور و ساعت ها و غیره : ۳۰ هزار تومان

از حجرات صحنین آستانه مقدسه که اشیای آن متعلق به اجزای آستانه مقدسه است و به سرقت برده اند: هزار ۹۰ تومان

از میان دوبست علیا و سفلی و سر بازار که متعلق به آستانه مقدسه است: ۵۰۰ هزار تومان

در املاک و موقوفات آستانه مقدسه آنچه محصول رعیت و آستانه را برده اند و آنچه به خود املاک خسارت وارد آورده اند: ۲۰۰ هزار تومان

این صورت اقل چیزی است که تخمین شده و چون فقط ظواهر را ملاحظه کرده به این مبلغ بالغ شده است و الا اگر ملاحظه نایابی کاشی‌ها و آتیک بودن آن‌ها و بی نظیری آن بشود لااقل هر خشتی متجاوز از هزار تومان قیمت خواهد داشت و هتک مقام مبارک را اگر ملاحظه نمایند و توهین به اعراض حاضرین ملحوظ شد شاید قیمت آن‌ها از تمام دنیا زیادتر خواهد بود. عده قتلی هم آنچه در حرم محترم و صحنین مقدسین بوده ۴۰ نفر بوده اند ولی کسانی که در خارج به قتل رسیده یا ضعفا از قبیل زن‌ها و بچه‌ها که از ترس تلف شده یا طفلی سقط کرده اند از هزار نفر متجاوز است که درست استحصا نشده است توضیحا این خسارات راجع به داخله آستان قدس است و خسارات مسجد جامع گوهرشاد خارج است و علیحده صورت می‌دهند (ساکماق، سند ۶۳۰۶۶/۲).

مشخص نیست چرا تاریخ این سند به تاریخ جمادی الاول دو ماه بعد از پاسخ نامه برآورد خسارات توسط متولی آستان قدس است و عنوان خاصی نیز ندارد که مشخص گردد در پاسخ به درخواست کسی بوده است، بلکه ظاهراً گزارشی است که سر فرصت و توسط زیر مجموعه تهیه و به متولی ارائه شده است. با توجه به تأکیدات قبلی متولی در نبود دزدی از حرم و خسارات اندک به اطراف به نظر می‌رسد که رابطه منطقی در تأکید بر عدم خسارت به حرم با این گزارش خسارت نمی‌باشد و در هر دوی آن اغراق شده است (حسن‌آبادی، ۱۳۸۹: ۸).

در زمینه خسارات جانی در منابع رسمی اطلاعات کمتری وجود دارد. در نامه بدون تاریخ که به میرزا موسی خان رئیس صحنیه خراسان توسط حکیم الدوله نائب رئیس مجلس حفظ الصحه نوشته شده است دستور داده شده تا درباره خسارات جانی تحقیقاتی انجام گردد (ساکماق، سند شماره ۶۳۰۶۶/۹). وی در تاریخ ۱۵ حوت ۱۲۹۷ (۲۴ جمادی الاول ۱۳۳۷) از متولی درخواست برآورد خسارات جانی را می‌نماید (ساکماق، سند شماره ۶۳۰۶۶/۸). و مرتضی قلی خان طباطبایی در ۶ جمادی الآخر ۱۳۳۷ تعداد کشته شدگان در حرم را ۴۰ نفر و خارج از حرم را به دلیل ترس و سقط ۱۰۰۰ نفر می‌آورد که به نظر می‌رسد همان عدد اول صحیح‌تر باشد (ساکماق، ۶۳۰۶۶/۷).

سرپرسی سایکس رقم ۷۴ کشته شامل ۷۱ مرد و سه زن را می‌آورد (NA, FO۲۴۸, ۱۰۵۴) و درباره خسارت‌های مادی نیز معتقد است که خسارت‌های وارد شده به حرم نسبت به آنچه مطرح شده، کمتر است، اما از ۵۲ باب دکان یاد می‌کند که در بازار حکاکان بوده و کربلایی علی سرپرست بازار خسارات را بین ده تا دوازده هزار تومان برآورد کرده است (NA, FO۲۴۵, ۱۰۵۴). میرزا اسماعیل تعداد کشته‌شدگان را بیشتر از ۵۰ نفر نمی‌داند و تعداد دقیق مجروحان را ۳۱ نفر و محبوسان را ۲۳ نفر اعلام می‌کند (استادوخ، ۱۸۳-۸-۲۴-۱۳۳۰).

محنوای غیررسمی درباره خسارات در کتاب‌ها و روزنامه‌ها تفصیل بیشتری را در برمی‌گیرد. ادیب مطالب زیادی را به نقل از دیگران در آثار خود آورده است. درباره کشته‌شدگان وی از گرایلی شنیده که ۱۵۰ کشته و ۱۵۰۰ اسیر، به نقل از مرتضی قلی خان نایینی متولی آستانه تعداد کشته‌شدگان را ۱۹ نفر شامل دارالسیاده ۲ نفر، دارالسعاده ۲ نفر، گنبد الله وردیخان ۲ نفر، مسجد گوهرشاد ۱ نفر و ۶ نفر مجروح و اسرا ۵۰۰ نفر، کربلایی ابوالقاسم پوست‌دوز که خود، کشته‌ها را دیده و برشمرده ۶۴ مرد و سه زن و نقل از دیگری ۶۹ مرد و دوزن بر می‌شمارد (ادیب هروی، ۱۳۲۶: ۲۲۸) همچنین خسارات مالی را به نقل از آستان قدس ۳ میلیون و ۱۸۵ هزار تومان و مسجد گوهرشاد را تا ۵۰۰ هزار تومان ذکر کرده است (همان: ۲۲۷). وی همچنین به نقل از مرتضی قلی خان می‌آورد: «از اشیای نفیس چیزی کم نشده است. قفل در ضریح و قرآن کوچک خطی پیدا شده و ۵ قفل مفقودی نقره نیز در دست فردی بود که پیگیری نشد.» (همان، نسخه خطی شماره ۸۴۸۷: ۲/۲۸۰). بافقی نیز در آشوب آخر الزمان که به تاریخ ۱۷ جمادی الاول ۱۳۳۰ نوشته شده، تعداد کشته‌ها را ۱۰۰ نفر می‌آورد که خود وی ۴۰ نفر را شمرده است. بافقی خسارات ذکر شده توسط عوام را درست نمی‌داند و اینکه مثلاً ۴۰ هزار تومان از مال کسبه برده شده باشد. او خسارت حرم مانند گم شدن سرطوق مطهر، قفل ضریح مطهر، سه جلد کلام الله پوست آهو از کتابخانه و ۴۰ کرور خرج آستانه را غیرقطعی و اما خسارات به مغازه‌ها و دکان‌ها و اموال مردم و شکست و ریخت اموال آستانه مانند چراغ‌ها را قطعی می‌داند (بافقی، نسخه شماره ۷۲۸۹: ۱۱).

از دیگر منابع غیررسمی، روزنامه‌ها هستند که آمار متناقضی را آورده‌اند. روزنامه شرق نزدیک آمار را حدود ۲۰۰ نفر مقتول و تعداد زیادی مجروح ذکر می‌کند و در زمینه خسارات مالی نیز می‌آورد که چهار پنجه طلا، ۳۰ دکان و ۵۲ حجره آسیب‌دیده که اجناس برده شده بلافاصله برگردانده شده است (حبل المتین، ۱۳۳۰: ۳/۴۴). در مطلبی با عنوان مکتوب خراسان در روزنامه حبل المتین تعداد کشته‌شدگان را ۳۰۷ نفر به شرح، از اهالی شهر مشهد ۲۷۶ نفر، از اهالی اطراف مشهد ۱۷۳ نفر، از زوار بربری و هندوستانی و غیره ۶۴ نفر، از قفقازی و افغانی و بخارائی و

غیره ۳۴۰، از زوار سایر بلاد ایران ۳۷۲ آورده شده که جسد ۳۰۷ نفر به دست آمده است. در این گزارش آمار تعداد کلی با جزئیات کشته شدگان همخوانی ندارد. همچنین در زمینه خسارات مالی آمار متناقضی ذکر می‌گردد: «از جمله اموال حضرتی از جواهر و کتاب‌های خطی و قرآن‌های خطی و غیره و شمشیرهای سلاطین هند و سر طوق مکمل با انواع و اقسام جواهر در بالای ضریح مطهر قالیچه‌های ابریشمی و قالی‌های زرباف و قداره قطب شاه هندی و جقه‌های مروارید و غیره که بالغ بر دویست کرور ایرانی یا سی کرور روپیه هند است...» (حبل المتین، ۱۳۳۰: ۱/۲-۳). در شمارهٔ دیگر حبل المتین به نقل از شاهی ذکر شده که شش جقه جواهر نشان و دو هزار مثقال زمرد در برابر چشم او برده شده است (حبل المتین ۱۳۳۲: ۱۰/۸). محتوای روزنامه‌ها برابندی از شایعات موجود در جامعه دربارهٔ خسارات مالی این واقعه است. مصنع رضوی ضمن اشاره به غارت حجره خود در صحن عتیق تعداد کشته‌شدگان را ۷۱ تن و اسراراً ۲۰۰ نفر زن و مرد برشمرده است (حسن آبادی، ۱۳۹۲: ۵۸).

در گزارش رسالهٔ ناشناس اطلاعات زیادی در این زمینه نیامده است. خسارات مالی ۱۰۰ هزار تومان و خسارات آستانه شامل قفل در ضریح و سر طوق مرصع و دانه نشان در بالای ضریح مطهر آورده شده است (رسالهٔ ناشناس: ۳۷).

۲-۳. محل قرارگیری توپ‌ها و حمله به حرم

یکی از موضوعاتی که دربارهٔ حمله به حرم کمتر مورد توجه قرار گرفته، نحوه حملهٔ روس‌ها و محل خسارات وارده است. در اسناد رسمی در داخل کشور به نحوهٔ توپ‌بندی و تعداد گلوله‌ها و خسارات اشاره‌های اندکی وارده شده است. سایکس در گزارش خود آورده که ۱۹ گلوله به گنبد حرم و ۱۱ گلوله به مسجد گوهرشاد اصابت کرده است. (NA, FO۲۴۸, ۱۰۵۴) روس‌ها چهار توپ بزرگ را در خارج از شهر و یک مسلسل را در چهارراه اصلی نصب کرده و بیش از ۲۰۰ گلوله توپ زده شلیک شد (متی، ۱۳۹۹: ۲۳۵). در اسناد باقی‌مانده آستان قدس مانند سند شمارهٔ ۱۴۴۸۱۹ و ۴۷۴۶۳ دربارهٔ تعمیرات، اشاره مستقیمی به خسارات و خرابی‌ها نشده و از روی محل‌های تعمیر می‌توان پی برد که احتمالاً مربوط به برخی خسارات توپ‌بندی مانند تعمیر گنبد باشد. میرزا اسماعیل در گزارش به امور خارجه ۴۵۰ گلوله توپ شربنل ذکر کرده که ۱۹ گلوله به گنبد خورده است (استادوخ، ۱۸۳-۸-۲۴-۱۳۳۰).

منابع غیررسمی اطلاعات بیشتری را در برمی‌گیرد. گزارش ادیب هروی دربارهٔ استقرار توپ‌ها و ساعت حمله اطلاع دقیقی ندارد و فقط ذکر کرده که از توپ پشت بام انگلیس در گنبد آباد گلوله باران مسجد انجام شد. وی تعداد ۱۸ گلوله توپ شربنل و ۱۷ گلوله گرناد در گنبد حرم

مطهر، ۹ گلوله گرناد ایوان مسجد گوهرشاد، ۱۱ گلوله گرناد ایوان مقصوره، ۱۱ گلوله گرناد در گنبد مسجد جامع، ۳ گلوله گرناد سردر ایوان صحن جدید، ۱۱ گلوله گرناد در سردر کارخانه خدام را بر می‌شمارد (ادیب هروی، ۱۳۲۶: ۲۲۷).

در گزارش روزنامه شرق نزدیک اطلاعات نسبتاً کاملی آمده است. مخبر روزنامه گزارش داده که ۴ توپ بالا خیابان، ۱ توپ بزرگ در پایین خیابان، ۴ توپ ماکسیم در چهار طرف حرم توسط روس‌ها نصب شده بود که ۹۲ گلوله بزرگ توپ شربنل در ۳۰ دقیقه اول، ۱۸۰ گلوله شربنل از دروازه نو و ۲۴ گلوله از پایین خیابان شلیک شده است. مخبر روزنامه اشاره‌ای به محل اصابت نمی‌کند (حبل المتین، ۱۳۳۰: ۳/۲). در روزنامه حبل المتین به نقل از یکی از فضلالی مشهد در شماره ۴۴ خود گزارش مفصلی درباره توپ‌بندی بدون ذکر محل استقرار توپ‌ها آورده است. وی اشاره می‌کند که به گنبد ۳۳ گلوله توپ، صحن کهنه عباسی ۱۶ تیر، مسجد ایوان حرم ۱۲ تیر، ایوان مقصوره ۲۰ تیر، سردر ساعت ۶ تیر، سردر نقاره خانه ۳ تیر، گنبد طلای مبارک ۲۳ تیر، سردر صحن نو ۵ به سمت خیابان ۵ تیر، سردر آشپزخانه ۷ تیر و ایوان طلای مبارک ۳ تیر اصابت کرده است (حبل المتین، ۱۳۳۰: ۴/۴۴). وین در کتاب ایران در بازی بزرگ در شرح واقعه توپ‌بندی به محتوای این روزنامه اشاره مختصری کرده است (وین، ۱۳۸۲: ۲۸۹).

محتوای رساله مورد بررسی نسبت به همه منابع از اهمیت بیشتری برخوردار است و دربرگیرنده جریئاتی مانند تعداد توپ‌ها، تعداد گلوله شلیک شده از هر توپ و محل نشستن آن است که نشان‌دهنده اشرف کامل نویسنده به موضوع بوده و البته مشخص نیست چگونه این اطلاعات را به دست آورده است. وی درباره محل استقرار توپ‌ها آورده که «در نوغان: یک توپ، بالا خیابان: یک توپ، کاروان‌سرای ملک: ۱ توپ، خیابان سفلی: ۲ توپ، پشت خیابان قزوینی‌ها: ۲ توپ، پشت اراضی دستجرد: ۲ توپ، اراضی گل خطمی: ۲ توپ مستقر شد (رساله ناشناس: ۳۶) و سپس درباره خرابی‌های حاصل از توپ‌های هر منطقه جداگانه اطلاعاتی را آورده است.

«... محل اصابت توپ‌های نوغان: علاوه بر گلوله‌ها در رواق و مسجد یک گلوله بر در صحن عتیق پهلوی کشیک خانه، توپ‌های خیابان سفلی: نه گلوله بر پایه و سدر صحن عتیق، یک گلوله بر صحن جدید از در گذشته و بر پیش طره اوطاق پهلوی آشپزخانه، توپ گل خطمی: ۱۱ گلوله بر گنبد مطهر، ۱۱ گلوله بر ایوان مقصوره، ۱ گلوله بر گلدسته مسجد، توپ اراضی دستجرد: سه گلوله بر گلدسته پشت ایوان شاه عباس، دوازده گلوله بر ایوان و سر در شاه عباسی، یک گلوله بر ساعت سر در صحن عتیق هشت گلوله بر سر در صحن جدید و چهار گلوله بر سر در مطبخ صحن جدید و دوازده گلوله بر ایوان و سر در ایوان مسجد گوهرشاد در مجموع ۷۴ گلوله

اصابت کرده است.» نویسندگان نوع گلوله‌های توپ را مشخص نمی‌کنند (رسالهٔ ناشناس: ۳۶).

بررسی تطبیقی داده‌ها نشان می‌دهد که تنوع اطلاعات و کمبود اسناد رسمی امکان راستی‌آزمایی اطلاعات را فراهم نمی‌سازد. در تعداد گلوله‌ها و تنوع آن و در محل اصابت اختلاف نظر وجود دارد اما در کنار هم گذاشتن اطلاعات رسمی و غیر رسمی با رسم نقشه و مشخص کردن محل اصابت می‌تواند دیدگاه کامل‌تری به خواننده ارائه دهد.

۲-۳. توپ‌بندی حرم در آینهٔ ادبیات

یکی از راه‌های نشان دادن حزن و اندوه از این واقعه، انعکاس یافتن آن در ادبیات است. شهوازی در انتشار مجدد انقلاب طوس در پیوست ششم ۴ شعر شامل دو شعر از ملک الشعرا بهار، یک شعر از ادیب هروی و یک شعر از ادیب الممالک فراهانی را آورده است (ادیب هروی، ۱۳۸۸: ۳۳۵-۳۴۹). به لحاظ محتوایی شعر ادیب شرح کلی واقعه توپ‌بندی است، اما اشعار ملک الشعرا بهار با عنوان مصائب الرضویه و توپ روس بیان انزجار و ناراحتی از واقعه و دخالت روس‌هاست که به نوعی رویکرد سیاسی دارد. شعر ادیب الممالک نیز بیان ناراحتی از کلیت واقعه است. جلال الدین محمد شیرازی معروف به جلال المحققین که در زمان رخ دادن واقعه در مشهد بوده، دو قصیده دربارهٔ توپ‌بندی سروده است. اولین قصیده به نام شکوائیه بعد از واقعه و در بیان ناراحتی از انجام کار و شکایت از روس‌ها به زبان عربی و ترجمه فارسی در ۹۲ بیت سروده و به حضرت مهدی (علیه السلام) تقدیم شده و دومین قصیده نیز بعد از شکست روس‌ها در تشکر از نابودی آن‌ها در ۱۰۸ بیت سروده شده است (جعفریان، ۱۳۹۶: ۲۶۴-۲۶۸). در کتاب چاپ سنگی مصیبت‌نامه مجموعهٔ متنوعی از اشعار کوتاه در قالب مثنوی آمده که قبلاً معرفی شد و شامل ۶ شعر در ۱۴۷ بیت است.

در ابتدای رسالهٔ ناشناس قصیده‌ای در ۵۸ بیت آمده که احتمال دارد توسط نویسندگان رساله نوشته شده باشد. محتوای این قصیده شکایت از انجام توپ‌بندی توسط روس‌ها به حضرت مهدی و آرزوی گرفتن انتقام از آن‌هاست. با توجه به ماده شعر آورده شده سال سرودن آن ۱۳۳۰ ق. است (رسالهٔ ناشناس: ۲۳). این قصیده در شماره یکم سال بیستم روزنامه حبل المتین بدون ذکر نام شاعر آورده شده است (حبل المتین، ۱۳۳۰: ۲/۱-۳). در مجموع بیشتر این اشعار غیر از ادیب هروی که تا حدی به خود موضوع پرداخته است، اطلاعات با ارزشی در مورد واقعه نداشته و بیشتر برای اظهار ناراحتی از رخ دادن واقعه سروده شده‌اند.

شاعر	عنوان شعر	نوع شعر	تعداد ابیات	منشأ ذکر شده
ملک الشعرا بهار	مصائب الرضویه	قصیده	۶۶ بیت	انقلاب طوس (۳۴۲-۳۴۴)
ملک الشعرا بهار	توپ روس	ترکیببند	۹۰ بیت	دیوان ملک الشعرا بهار (۲۳۹-۲۳۵)
ادیب هروی	وجیزه طوسیة	قصیده	۱۲۳ بیت	انقلاب طوس (۳۳۶-۳۴۱)
ادیب الممالک فراهانی	در نکوهش سپاهیان روس	قصیده	۲۸ بیت	انقلاب طوس (۳۴۹-۳۵۰)
ناشناس	در شکوه از توپبندی حرم	قصیده	۵۸ بیت	نسخه خطی ۵۷۳۸۴
هاشم هاشم نسب	بدون عنوان	قطعه	۲۰ بیت	سنگ یادمان واقعه توپ بستن حرم امام رضا(ع) (۱۳۱-۱۳۵)
جلال الدین محمد شیرازی	شکوائیه	قصیده	۹۲ بیت	نسخه خطی شماره ۹۳۲۶
جلال الدین محمد شیرازی	تشکریه	قصیده	۱۰۸	نسخه خطی شماره ۹۳۲۶
ناشناس (مصیبتنامه)	بدون عنوان	مثنوی	۱۴۷	نسخه خطی شماره ۴۵۱۸

۲-۳-۱. چند نکته

واقعه توپبندی باعث تاتر زیادی در ایران شد و تا سالها برای آن هر سال مراسمی در حرم امام رضا (علیه السلام) و دیگر مناطق کشور برگزار می شده است. انتشار کتاب مصیبتنامه سال ۱۳۴۵ ق. در کرمان بیانگر اهمیت مسئله است. به نظر می رسد تا دوره پهلوی اول هر سال از طرف آستان قدس مراسمی بین روزهای ۱۰ تا ۱۲ ربیع الثانی در دارالضیافه برپا می شده و در آن وعظ معروف به سخنرانی می پرداخته اند (ساکماقی، سند شماره: ۹۸۸۰۸/۱۴). بنا به دستورالعملی که درباره برگزاری مراسم عزاداری در تاریخ ۶ ربیع الثانی ۱۳۳۷ در اختیار بوده، مشخص است که این مسئله مورد توجه بوده و از آن به واقعه فجیعۀ کبری یاد شده است. از جمله مهم ترین نکات سند عبارت است از:

- برگزاری ۵ شب عزاداری
- سیاه‌پوش کردن حرم در مدت برگزاری
- ممنوعیت نقاره زدن
- تمام عمال و رؤسا در سه ساعت به غروب دهم ربیع الثانی باید در حرم حاضر باشند.
- خطیب آستان قدس آمادهٔ خطبه خوانی باشد.
- مؤذنان در ۴ ساعت مانده به غروب در زمان ورود عمال آستان قدس اذان بخوانند.
- لوازم پذیرایی در دارالضیافه آماده باشد.
- روضه خوانان آماده روضه خوانی باشند (ساکماق، سند شماره ۱/۱۱۲۸۶).

گاهی در اسناد آستان قدس به موضوعات جالبی برخورد می‌شود که در جایی ذکر نشده و در بررسی واقعه نیز اهمیت دارد. از جمله دادخواهی ابراهیم خان دایی یوسفخان هراتی به وزارت داخله در اعتراض به اخراجش از آستان قدس در سال ۱۳۳۳ ق. است. وی سرایدار دارالتولیه آستان قدس است و بعد از بمباران آستان قدس به دلیل همراهی پسرش اسمعیل خان که دربان آستان قدس بوده، اخراج شده است. ابراهیم خان با اشاره با احکام و سوابق خود درخواست برگشت به کار و برقراری مواجب را می‌نماید (ساکماق، سند شماره ۳/۱۰۳۶۱۶). متولی آستان قدس در پاسخ به وزارت معارف و داخله با جمله اعتراضی می‌گوید که نمی‌توان به این فرد در دارالتولیه اعتماد داشت و این که حقوق وی در سال ۱۳۳۲ ق. با وساطت علما از جمله صدرالعلما برقرار شده است (ساکماق، سند شماره ۱/۱۰۳۶۱۶).

۲-۴. ارزش‌های اطلاعاتی نسخه معرفی شده

ساختار این مقاله به نحوی تنظیم شده تا اعتبار و اهمیت اطلاعات رساله در تطبیق با منابع رسمی و غیررسمی مرتبط مشخص شود. به دلیل تاکید بیشتر بر نکات مهم رساله در این قسمت شمه‌ای از مهم‌ترین ارزش‌های اطلاعاتی آن به صورت تیتروار آورده می‌شود.

نحوهٔ ورود یوسفخان هراتی به حرم و استقبال آستانه (رساله ناشناس: ۲۷/۱).

- اشاره به دخالت مستقیم علما از ابتدای واقعه که در دیگر گزارش‌ها بدین صورت اشاره نشده است (۲۷/۱).

- نحوهٔ قوت گرفتن کار یوسفخان و طالب الحق در حرم و برگزاری مراسم عزاداری برای شیخ

فصل الله نوری و مرحوم حاجی اعتضادالتولیه (۲۸)

- آگاه بودن از واقعه و مشاهده نزدیک یا نقل قول مستقیم از کار «یوم ۲۷ شهر صفر در نهایت تسلط و استیلا بودند کاتب در میان لچارها و تماشائی‌ها گیر کردم بگوش خود شنیدم نائب علی اکبر حسنی می گوید مردم واهمه از نظمیه و پلیس نکنید قونسول روس با ما است...» (۲۸)

- اطلاعات راجع به محمد قوش آبادی و اقدامات او قبل از پیوستن به شورشیان و اقدامات او در قلعه زکریا (۲۸/۱)

- اطلاعات دقیق درباره تعداد اشرار در حرم در ابتدای شکل گیری «یوم اول شهر ربیع الثانی عده اصحاب صحنی و مسجدی چهارصد و هفتاد نفر بودند.» (۲۹)

- اشاره به نحوه تامین مالی اشرار در حرم و اخاذی آن‌ها از مردم «... و شب که می شد از ساعت یک تمام کوچه‌ها و بازار فُرق و خلوت بود. دسته دسته می رفتند به منازل تجار و اعیان و بزرگان / دو هزار تومان سه هزار تومان آشکارا گرفته از پول نقد و اسباب می رفتند و بسیاری از دکانین را شب شکافته و یا در را شکسته اموال و اجناس و پول نقد کسبه بیچاره را بسرقت می بردند...» (۲۹/۱)

- اشاره کناره به عکس العمل برخی از صاحب‌منصبان در همراهی با اشرار «این دزدها و ارادل را از توی خانه آقا و مولای خود بیرون نکردند کاش شام و نهار مطبوخ استانه را / هم باین جماعه از خدا بی خبر نمی دادند...» (۲۹/۱)

- اشاره به شروط اشرار و تعداد آن که در منابع دیگر نیامده است. «شروط را حاکم قبول می کرد باز شرط و باز شرط دیگری می افزودند رفته رفته شانزده شرط کردند و تمام را رکن الدوله قبول کرد.» (۳۱/۱)

- درباره نحوه آرایش نظامی نیروهای روش و محل استقرار توپ‌ها (۳۳/۱).

- درباره تلاش‌ها برای جلوگیری از توپ‌بندی روایات عموماً درباره آمدن میرزا عبدالحمید خان نایب قونسول روس و شاه صاحب که نایب قونسول انگلیس و تولیت آستانه مقدسه با دو نفر است (ادیب هروی، ۱۳۳۱: ۳۶۶) که در گزارش هم به همان نحو ذکر شده، منتها روایت رفتن متولی به همراه علما با دقت و جزئیات بیشتری اشاره شده است (۳۳/۱). البته کمی چاشنی قضاوت نویسنده درباره میرزا ابراهیم به آن اضافه شده است. «ایضاً چهار ساعت بغروب همین یوم آقای شهرستانی و جناب مستطاب حاجی شیخ مرتضا / و جناب مستطاب حاجی سید

عباس شاهرودی و جناب حاجی ملا هاشم شرفیاب حضور مبارک ملاذ الانام حجه الاسلام آقای آقامیرزا / ابراهیم می‌شوند هر قدر ممکن است التماس و عجز و لایه می‌کنند و خواهش از سرکارها می‌کنند که یک‌ساعت دگر توپ / خواهند زد...» (۳۳)

- ارائه آمار دقیق از تعداد افراد باقی‌مانده در حرم در زمان حمله شامل ۴۷۰ نفر از اشرار و ۲۰۰۰ نفر از مردم عادی (۳۴)

- اشاره به شکسته شدن در ضریح و ورود روس‌ها که در دیگر گزارش‌ها به آن اشاره نشده است (۳۵).

- رفتار مسیحیان در این چند روز و گردش آزادانه آن‌ها در حرم (۳۵/۱).

- اشاره به خسارات مالی به خصوص آثار خرابی گلوله توپ در مکان‌های مشخص (۳۶).

- داستان فرار اشرار از جمله اسمعیل قائنی، محمد قوش آبادی و یوسفخان هراتی و سرنوشت آن‌ها و به خصوص یوسفخان هراتی روایتی منحصر به فرد در میان سایر اطلاعات دارد.

«این قضیه در یوم چهارشنبه ۵ شهرج ۲ (جمادی الثانی) واقع شد و یوم جمعه ۷ شهر مزبور جسد پلیدش را از راه محمدآباد آوردند بمصلا روی تخت نشانیدند. تمام پلیس و سوار و سرباز... و جلال آن ملعون درگاه ذوالجلال را وارد شهر از کوچه تاجرها معروف به کوچه سیایان / بمحله نوغان و از سمت قتلگاه وارد محله بالا خیابان یک‌ساعت و نیم قبل از ظهر وارد ارگ دولتی نمودند بعد از آنکه / همان چهار نفر حمال که حامل بدن و جسد خبیث یوسف بودند در میدان ارگ یک‌دوره گردانیدند که لجاره درست بچشم خود / ملاحظه نمایند و از شبهه درآیند و بعد بردند پای دار و سردار یوسف خان مهاجر را بر سر دار کشیدند تا یک‌ساعت بغروب آفتاب در سر دار و بعد پایین آورده مادر و عیالش برده و دفن کردند» (۳۷/۱).

- جملاتی که نویسنده رساله در قالب نطق از زبان یوسفخان هراتی بر دار شده می‌گوید یکی از نقاط عطف این رساله است. مشخص نیست که آیا واقعاً یوسفخان این صحبت‌ها را قبل از دار زدن بر زبان رانده است یا اینکه نویسنده دیدگاه خود را از زبان یکی از مقرران اصلی بردار شده بیان می‌کند.

«... نطق یوسف سردار مهاجر در پای دار بگوش هوش هر اسلام شعار / ای اقایان و اهالی خراسان این رسم و عهد و پیمان است آقا این لازمه حلف و قسم قرآن است که با من هم عهد / و ظاهراً مراد در انتظار خلق کسر کردید و خودتان هر چه می‌خواستید می‌کردید و پیمان بستید که

تا آخرین نفس با تو/ همراه هستیم و اسناد تماماً در نزد من ضبط است و مجالس شبانه‌روزی و محافل سری که با من داشتید در سینه من/ و جو هوا ضبط است. آیا شما نبودید که شب و روز مرا نوید می‌دادید و پول و اسلحه برای من جمع کرده می‌آوردید/ و برابر ضد نیکان و امی داشتید و مرا امیدوار می‌کردید که در هر روز سختی با شما همراه هستیم. امروز که من یک/مقام عالی را می‌خواهم اشغال نمایم چون با بعضی از شما آقایان استانه و سایر آقایان شهرکه هم عهد و پیمان بودم /همه شماها را در این مقام عالی دعوت می‌کنم امیدوارم، امیدوارم که دست حقیقت و مجازات چنانچه مرا باین /مقام عالی رسانید شما را نیز که امر و ناهی من بودید عن قریب به این مقام عالی و متعالی بلند برسانید/زنده باد برخی آقایان آستانه زنده‌باد برخی آقایان خراسان زنده‌باد برخی جوانان شش محله خراسان تا اینجا/که نطق او رسید فوراً بامر رئیس نظمیه بالای دارش کشیدند بقیه نطق با مدعوین بعد است که سردار مهاجر/ آن‌ها را بان مقام بلند دعوت کرده است»(۳۹/۱).

۳. ارزیابی نهایی

واقعه توپ‌بندی یکی از مهم‌ترین رویدادهای رخ داده در حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) است. بررسی پژوهش‌های صورت گرفته در قالب مقاله و کتاب نشان می‌دهد که به‌رغم اهمیت موضوع به این مسئله در مقالات پژوهشی کمتر توجه شده است. در این مقاله به بررسی محتوای رسمی شامل اسناد و غیررسمی مانند کتاب و روزنامه درباره توپ‌بندی حرم و مقایسه تطبیقی آن با محتوای رساله مورد معرفی در چهارچوب شاخصه‌های تعریف شده مانند دست‌اندرکاران، چگونگی بالا گرفتن واقعه، اسناد و مدارک، خسارات مالی و جانی و نحوه استقرار توپ‌ها و حمله به حرم پرداخته شد. از کنار هم گذاشتن اطلاعات رسمی و غیررسمی درباره واقعه می‌توان نگاهی دقیق‌تر و همه‌جانبه‌تر به موضوع داشت و فارغ از مسائل مرتبط با خود واقعه به عوامل پشت صحنه مانند حضور روس‌ها و انگلیسی‌ها و نقش آن‌ها در شکل‌گیری، بالاگرفتن و تمام کردن آن داشت. در مجموع اطلاعات نسبتاً جامعی درباره واقعه وجود دارد.

محتوای رساله خطی تازه‌یاب بوده و از دیگر پژوهش‌ها استفاده نشده است. بررسی اطلاعات رسمی و غیررسمی نشان می‌دهد که برخی اطلاعات رساله مورد معرفی مانند اسامی افراد درگیر، چگونگی بالاگرفتن کار آن‌ها در حرم، خسارات مالی و جانی، تکمیل‌کننده داده‌های دیگر منابع هستند و در مواردی مانند تعداد کشته‌شدگان و افراد حاضر، نحوه آرایش توپ‌ها و محل اصابت آن‌ها و سرانجام اشرار تدقیق‌کننده و بهترین اطلاعات در دسترس است.

منابع و مآخذ

- ادیب هروی خراسانی، محمدحسن. (۱۳۲۶). *حدیقه الرضویه*. مشهد: چاپخانه خراسان.
- ادیب هروی خراسانی، محمدحسن: شهوازی، ستار. (۱۳۸۸). *انقلاب طوس؛ واکاوی جسارت ارتش تزار به حرم مطهر رضوی*. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- ادیب هروی خراسانی، محمدحسن. (بی‌تا). *انقلاب طوس یا تاریخ پیدایش مشروطیت ایران*. نسخه خطی شماره ۸۴۸۷ مرکز نسخ خطی آستان قدس.
- _____ . (۱۳۳۷ ق). *انقلاب طوس*. نسخه خطی شماره ۹۱۲۱۸ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- _____ . (۱۳۳۱). *انقلاب طوس یا تاریخ پیدایش مشروطیت ایران*. تهران: علمی.
- باقفی، اولیاءالله. (۱۳۳۰). *آشوب آخر الزمان*. نسخه خطی شماره ۷۲۸۹ مرکز نسخ خطی آستان قدس.
- بنکدار، سیدمسعود، محمدی آیین، شهرزاد. (۱۳۹۵). «بررسی علل و پیامد تهاجم روسیه به حرم مطهر امام رضا در سال ۱۳۳۰ ق/ ۱۹۱۲ م بر اساس اسناد نویافته». *پژوهشنامه تاریخ اسلام*. سال ششم. شماره ۲۳. صص: ۸۷-۱۰۹.
- بهار، محمد تقی. (۱۳۵۷). *مختصر تاریخ احزاب سیاسی*. ج ۱. تهران: زوار.
- جعفریان، رسول. (۱۳۹۶). *دوقصیده درباره حمله روس‌ها به امام رضا (علیه السلام)، مقالات و رسالات تاریخی*. جلد ۴. تهران: علم.
- _____ . (۱۳۷۸). «مصیبت‌نامه: سندی ادبی از حمله روس‌ها به حرم امام رضا (علیه السلام)». *مشکوه*. شماره ۶۲. صص: ۳۹۶-۴۰۹.
- _____ . (۱۳۸۸). «حرکات اسلام بر باد کن دولت روس شامل گزارش‌های خبری مربوط به واقعه حمله روسها به حرم امام رضا (علیه السلام) در دهم ربیع الثانی ۱۳۳۰». *پیام بهارستان*. دوره دوم. شماره ۶. صص: ۱۵-۴۲.
- جلالی، غلامرضا. (۱۳۸۶). *محمد حسن ادیب هروی، مشاهیر مدفون در حرم*. جلد اول. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- جلالی، میثم. (۱۳۹۱). «سنگ یادمان واقعه توپ‌بستن حرم امام رضا (علیه السلام)». *مشکوه*. شماره ۱۱۷. صص: ۱۳۱-۱۳۶.
- حسن آبادی، ابوالفضل. (۱۳۸۹). «بررسی اسنادی از برآورد خسارات وارده به حرم رضوی در بمباران ۱۳۳۰ ق». *شمسه*. شماره ۶. صص: ۱-۲۰.
- _____ . (۱۳۹۲). «یادی از مصنع آستان قدس رضوی». *آستان هنر*. شماره ۷. صص: ۵۴-۵۹.

- رساله ناشناس. (۱۳۳۰ق). نسخه شماره ۵۷۳۸۴ مرکز نسخ خطی آستان قدس.
روزنامه حبل المتین. سال بیستم. دوشنبه ۱۶ جمادی الثانی ۱۳۳۰. شماره ۱.
 _____ . سال بیستم. دوشنبه ۱ رجب ۱۳۳۰. شماره ۲.
 _____ . سال بیستم. دوشنبه ۸ رجب ۱۳۳۰. شماره ۳.
 _____ . سال نوزدهم. دوشنبه ۹ جمادی الثانی ۱۳۳۰. شماره ۴۴.
 _____ . سال نوزدهم. دوشنبه ۲۵ جمادی الاول ۱۳۳۰. شماره ۴۲.
 سایکس، سرپرسی. (۱۳۹۱). **تاریخ ایران**. ترجمه فخر داعی. تهران: نگاه.
 قصابیان، محمدرضا. (۱۳۹۱). «سرانجام مقصرین آستانه در واقعه به توپ بستن حرم رضوی بر پایه اسناد». **پیام بهارستان**. سال چهارم تابستان. شماره ۱۶. صص: ۳۸۱-۳۹۲.
 کتابفروش طهرانی، نوروزعلی. (۱۳۴۵ق). **مصیبت نامه**، نسخه چاپ سنگی. (بی جا).
 گلبن، محمد. (۱۳۵۰). «تاریخچه روزنامه نوبهار». **یغما**. شماره ۲۷۱. صص: ۲۷-۳۳.
 متی، رودی. (۱۳۹۹). «تجاوز کفار: حمله روس ها به بارگاه امام رضا (علیه السلام) در مشهد». **مجموعه مقالات روس ها در ایران**. ویراستاران رودی متی-یلنا آندری یوا. ترجمه محمد آقاجری. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب تهران.
 نجفزاده، علی. (۱۳۹۲). **کنسولگری ها، مستخدمان و مستشاران خارجی در مشهد (از دوره قاجار تا انقلاب اسلامی)**. مشهد: انصار، سازمان اسناد و کتابخانه ملی مرکز شمال شرق.
 نعمتی، بهزاد. (۱۴۰۲). «روایتگری میرزا طاهر رضوی از واقعه توپبندی حرم رضوی». **پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی**. سال دوم. شماره ۲ (پاییز و زمستان). صص: ۱۳۱-۱۴۴.
 وین، آنتونی. (۱۳۸۲). **ایران در بازی بزرگ**. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: نشر بیکان.
- NA.FO248/1054, Meshed 1912, Sykes, Military disposition and orders, 5 April.
 NA.FO248/1054, Meshed 1912, Sykes, "The bombardment of Meshed shrine" 6 April 1912, Statement of Kerbelā I Ali, encl. of Sykes, 16 April 1912.

اسناد

- سند شماره ۲۱۴-۸-۲۴-۱۳۳۰ اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه.
 سند شماره ۳۸-۱۲-۲۳-۱۳۳۰ اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه.
 سند شماره ۱۷۲-۱۲-۲۳-۱۳۳۰ اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه.
 سند شماره ۹۸-۱-۲۳-۱۳۳۰ اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه.
 سند شماره ۴۸-۸-۲۴-۱۳۳۰ اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه.
 سند شماره ۱۶۵-۸-۲۴-۱۳۳۰ اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه.
 سند شماره ۱۸۳-۸-۲۴-۱۳۳۰ اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه.
 سند شماره ۹۴۶۷/۴ مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

- سند شماره ۹۴۶۷/۱۶ مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
 سند شماره ۹۴۶۷/۲۶ مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
 سند شماره ۹۴۶۷/۳۸ مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
 سند شماره ۹۵۷۲/۱ مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
 سند شماره ۱۰۳۰۶۱ مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
 سند شماره ۱۰۳۴۸۸ مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
 سند شماره ۶۳۰۶۶ مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
 سند شماره ۹۸۸۰۸ مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
 سند شماره ۱۱۱۲۸۶ مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
 سند شماره ۱۰۳۶۱۶ مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

References

- Adib Heravi Khorasani, Muhammad-Hassan. (1947). *Hadiqah al-Radhiya*. Mashhad: Khorasan Printing House. [In Persian].
- . (1952). *Enqelāb-e Tūs or The History of the Advent of the Iranian Constitutional Revolution*. Tehran: Elmi Publications. [In Persian].
- Adib Heravi Khorasani, Muhammad-Hassan; Shahvazi, Sattar. (2009). *Enqelāb-e Tūs; An Analysis of the Tzarist Army's Assault on the Holy Shrine of Reza (P.B.U.H)*. Tehran: Institute for Contemporary Iranian History Studies. [In Persian].
- . (n.d.). *Enqelāb-e Tūs or The History of the Advent of the Iranian Constitutional Revolution*. Manuscript No. 8487, Manuscript Center of Aṣṭan Quds. [In Persian].
- Adib Heravi Khorasani, Muhammad-Hassan. (1958). *Enqelāb-e Tūs*. Manuscript No. 91218, Islamic Parliament Library. [In Persian].
- Bafghi, Oliyāollah. (1951). *Ashob-e Ākhir al-Zamaan*. Manuscript No. 7289, Manuscript Center of Aṣṭan Quds. [In Persian].
- Bankdar, Seyyed Masoud; Mohammadi Ayin, Shahrzad. (2016). "A Comparative Study of the Causes and Consequences of the Russian Attack on the Holy Shrine of Reza (P.B.U.H) in 1912, Based on Newly Discovered Documents." *Journal of Islamic History*, 6th year, No. 23, pp. 87–109. [In Persian].
- Jafarian, Rasool. (2017). "Two Poem Eulogizing the Russian Attack on Imam Reza (P.B.U.H): Articles and Historical Essays." Vol. 4. Tehran: Elm Publications. [In Persian].
- . (1999). "A Tragic Account: A Literary Document Concerning the Russian Attack on the Shrine of Imam Reza (P.B.U.H)." *Meshkat*, No. 62, pp. 396–409. [In Persian].
- . (2009). "Anti-Islamic Movements of the Russian State: News Reports on the Attack on the Shrine of Imam Reza (P.B.U.H) on the 10th of Rabi' al-Thani, 1951." *Payam-e Bahareṣṭan*, 2nd Volume, Issue No. 6, pp. 15–42. [In Persian].
- Jalali, Gholamreza. (2007). *Muhammad Hassan Adib Heravi: Distinguished Personalities Interred in the Shrine*. Vol. 1. Mashhad: Islamic Research Foundation. [In Persian].

Jalali, Meysam. (2012). "Memorial Stone of the Bombardment of Imam Reza's (P.B.U.H) Shrine." Meshkat, No. 117, pp. 131–136. [In Persian].

Hassan Abadi, Abolfazl. (2010). "A Documentary Review of the Estimated Damage to the Imam Reza (P.B.U.H) Shrine During the 1951 Bombing." Shamsheh, No. 6, pp. 1–20. [In Persian].

———. (2013). "A Tribute to the Pond of Aṣṭan Quds Razavi." Aṣṭan Honar, No. 7, pp. (blank). [In Persian].

Unidentified Treatise. (1951). Manuscript No. 57384, Manuscript Center of Aṣṭan Quds. [In Persian].

Habl al-Matin Newspaper. 20th Year. Monday, 16th of Jumada al-Thani, 1951. Issue No. 1. [In Persian].

———. (20th Year). Monday, 1st of Rajab, 1951. Issue No. 2. [In Persian].

———. (20th Year). Monday, 8th of Rajab, 1951 AH. Issue No. 3. [In Persian].

———. (19th Year). Monday, 9th of Jumada al-Thani, 1951. Issue No. 44. [In Persian].

———. (19th Year). Monday, 25th of Jumada al-Awwal, 1951. Issue No. 42. [In Persian].

Sykes, Sir Percy. (2012). History of Iran. Translated by Fakhr Da'i. Tehran: Negah. [In Persian].

Ketabforoosh Tehrani, Nowroozali. 1966. A Tragic Account, Lithographic Edition. [In Persian].

Golban, Mohammad. (1971). "A Historical Account of Nowbahār Newspaper. Yaghmā, No. 271: 27–33. [In Persian].

Matthee, Rudi. (2020) "The Infidels' Assault: The Russian Attack on the Shrine of Imam Reza (P.B.U.H) in Mashhad." In The Russians in Iran: A Collection of Essays, edited by Rudi Matthee and Elena Andreeva, translated by Mohammad Aghajeri. Tehran: Tehran Book Translation and Publishing Agency. [In Persian].

Najafzadeh, Ali. (2015). Consulates, Foreign Employees, and Foreign Advisers in Mashhad (From the Qajar Era to the Islamic Revolution). Mashhad: Ansar; National Archives and Library of Iran, Northeast Regional Center. [In Persian].

Wynne, Anthony. (2003). Iran in the Great Game. Translated by Abdolreza Houshang Mahdavi. Tehran: Peykan Publishing. [In Persian].

Documents

Ministry of Foreign Affairs, Department of Diplomatic Archives and History. (1951). Document No. 24-8-214. [In Persian].

Ministry of Foreign Affairs, Department of Diplomatic Archives and History. (1951). Document No. 23-12-38. [In Persian].

Ministry of Foreign Affairs, Department of Diplomatic Archives and History. (1951). Document No. 23-12-172. [In Persian].

Ministry of Foreign Affairs, Department of Diplomatic Archives and History. (1951). Document No. 23-1-98. [In Persian].

Ministry of Foreign Affairs, Department of Diplomatic Archives and History. (1951). Document No. 24-8-48.

Ministry of Foreign Affairs, Department of Diplomatic Archives and History. (1951). Document No. 24-8-165.

Ministry of Foreign Affairs, Department of Diplomatic Archives and History. (1951). Document No. 24-8-183.

Astan Quds Razavi Archives, Document No. 9467/4.

Astan Quds Razavi Archives, Document No. 9467/16.

Astan Quds Razavi Archives, Document No. 9467/26.

Astan Quds Razavi Archives, Document No. 9467/38.

Astan Quds Razavi Archives, Document No. 9572/1.

Astan Quds Razavi Archives, Document No. 103061.

Astan Quds Razavi Archives, Document No. 103488.

Astan Quds Razavi Archives, Document No. 63066.

Astan Quds Razavi Archives, Document No. 98808.

Astan Quds Razavi Archives, Document No. 111286.

Astan Quds Razavi Archives, Document No. 103616.